

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**Оксана Повідайчик,
Руслан Жиленко**

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Навчальний посібник

Ужгород – 2018

УДК 371.134: 364

Рецензенти:

Козубовська І. В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Поліщук В. А. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Рекомендовано до друку

Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №11 від 19 листопада 2018 р.)

Повідайчик О., Жиленко Р. Методи досліджень у соціальній роботі: навчальний посібник. Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2018. 164 с.

У навчальному посібнику розглянуто загальні наукові підходи до провадження досліджень у соціальній практиці, базові поняття, ціннісні та етичні аспекти дослідницької діяльності. Характеристику методів досліджень подано у розрізі чотирьох груп: методів наукового пізнання, соціологічних, психологічних і математико-статистичних. До кожного розділу запропоновано практичні завдання, які передбачають не тільки формування базових навичок виконання досліджень, а й спонукають читачів до самоаналізу в аспекті набутих емпіричних знань і дослідницького досвіду, а також до вдосконалення їхньої професійної компетентності.

Навчальний посібник адресовано студентам спеціальності «Соціальна робота», аспірантам, викладачам, соціальним працівникам-практикам.

ISBN

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Теоретичні основи науково-дослідницької діяльності в соціальній роботі.....	6
1.1. Історичні аспекти і фактори, що актуалізують науково-дослідницьку діяльність соціальних працівників.....	6
1.2. Загальні наукові підходи до виконання досліджень у соціальній практиці	24
1.3. Поняття та класифікація досліджень у соціальній роботі.....	38
1.4. Підготовка наукового дослідження в соціальній роботі: розробка програми і робочого плану.....	43
1.5. Цінності та етичні аспекти в процесі соціального дослідження.	51
Розділ 2. Методи наукового пізнання в практиці соціальної роботи	57
2.1. Поняття методів досліджень та їх класифікація.....	57
2.2. Загальнонаукові методи досліджень.	60
2.3. Емпіричні методи досліджень у соціальній роботі.....	62
Розділ 3. Соціологічні методи досліджень у діяльності соціальних працівників....	68
3.1. Метод анкетування в соціальній роботі.	68
3.2. Опитування та його різновиди.	74
3.3. Аналіз документів: поняття, види і методика проведення.....	80
3.4. Дослідження одного випадку (ДОВ).	84
Розділ 4. Психологічні методи в соціальній роботі	88
4.1. Аналіз продуктів діяльності: поняття, сутність.	88
4.2. Тестування: поняття, види, методика проведення.	93
Розділ 5. Математико-статистичні методи аналізу результатів соціальних досліджень	100
5.1. Вимірювання як складова частина аналізу результатів соціальних досліджень.....	100
5.2. Графічний метод аналізу розподілів.....	112
5.3. Середні величини та міри варіації ознаки.....	119
5.4. Кореляційний аналіз.....	130
5.5. Регресійний аналіз.	135
5.6. Перевірка статистичних гіпотез.	138
Розділ 6. Контроль знань студентів	145
6.1. Практичні завдання до розділів.....	145
6.2. Теми рефератів.....	149
6.3. Тести для самоперевірки.....	151
Список використаних джерел.....	158

ВСТУП

У сучасних умовах глобальних суспільних трансформацій соціальна робота є однією з найбільш важливих професій, потрібних для стійкого розвитку суспільства. В Україні поряд зі значними перетвореннями в політичній і економічній сферах відбувається реформа системи надання соціальних послуг, переосмислюється роль державних соціальних закладів і служб та неурядових організацій у здійсненні соціальної роботи з різними категоріями осіб. Перед сучасним соціальним працівником постають нові актуальні проблеми, нестандартні завдання, вирішення яких потребує відповідних дослідницьких умінь та якостей.

Основою готовності соціальних працівників до науково-дослідницької роботи є знання теоретичних засад наукових досліджень, специфіки їхньої організації в соціальній роботі, теорії і методології наукового пізнання, теоретичних та емпіричних методів досліджень, особливостей різних джерел інформації, способів їхнього опрацювання, форм відображення результатів наукових досліджень та ін.

Соціальна робота спирається на інтегративні зв'язки з різними науками, які вивчають багатогранні проблеми людини, – філософією, психологією, педагогікою, правом, медициною, культурологією та ін. Вона реагує на гострі проблеми сучасного суспільства. Тому в процесі соціальної роботи, і зокрема науково-дослідницької діяльності, необхідною є опора не тільки на теоретичні основи професії, а й на теорію і методи інших наук. Так, застосовуються різноманітні методи досліджень, які використовуються в психології, соціології та ін. Є потреба в знанні математико-статистичних методів, які використовуються під час обробки і аналізу даних соціальних досліджень.

Фахівці соціальної роботи повинні володіти дослідницькими вміннями: методологічними, що передбачають здатність визначати проблему, виявляти і розв'язувати суперечності, висувати гіпотезу; інформаційно-аналітичними (вміння шукати інформацію з різних джерел, виконувати узагальнення, аналіз, синтез); діагностичними (вміння на основі застосування визначених методів вивчення особистості, групи суспільства (спостереження, анкетування, біографічного методу, кейсів, контент-аналізу та ін.) встановлювати «соціальний діагноз»); системно-інформаційними (вміння

застосовувати інформаційно-комунікаційні технології загального призначення, спеціалізовані програмні засоби математико-статистичної обробки й аналізу даних соціальних досліджень, програмні засоби соціальних закладів і служб); технічними (вміння структурувати матеріал і фактичні дані, оформляти результати дослідження відповідно до вимог, презентувати їх); організаційними (вміння планувати дослідження, організовувати його, аналізувати і контролювати результати); комунікативними (вміння вести дискусію, відстоювати власну позицію, встановлювати ділові взаємини з колегами в процесі НДД).

Навчальний матеріал у посібнику представлений так, щоб надати потрібну теоретичну інформацію та методичні вказівки щодо застосування різних методів досліджень у соціальній практиці.

Перший і четвертий і п'ятий розділи посібника (які підготувала О. Повідайчик) передбачають ознайомлення студентів із загальними науковими підходами до виконання досліджень у соціальній практиці, психологічними та математико-статистичними методами досліджень. Автору також належить шостий розділ посібника, в якому представлено матеріали для контролю знань студентів. У другому і третьому розділах (автор – Р. Жиленко) розглядаються основні методи наукового пізнання та соціологічні методи досліджень.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

1.1. Історичні аспекти і фактори, що актуалізують науково-дослідницьку діяльність соціальних працівників.

Науково-дослідницька діяльність (НДД) – це своєрідна ланка, яка пов’язує теорію і практику соціальної роботи. Наукові дослідження є невід’ємною складовою формування теоретичних знань і передбачають удосконалення форм, методів і технологій соціальної роботи. Дослідження проводяться для вивчення проблем, які ускладнюють соціальне функціонування людини чи групи осіб, вивчення потреб населення в окремих послугах, об’єктивної оцінки діяльності соціальних працівників, ефективності певних соціальних проектів і програм та ін. При цьому фахівці соціальної роботи роблять певний внесок у розвиток її теорії. В арсеналі соціальних працівників є багатий фактичний матеріал, який передбачає узагальнення і поширення у науковій і професійній сферах. Означене зумовлює високі вимоги до фахової підготовки майбутніх соціальних працівників, які повинні мати не тільки глибокі знання в сфері соціальних проблем та шляхів їхнього вирішення, а й володіти методологією і технікою досліджень і обробки даних. Для соціального працівника необхідно проникнутися ідеєю цінності застосування наукових методів у професійній діяльності, оскільки вирішення проблем, з якими він стикається у своїй практиці, значною мірою залежить від рівня готовності до НДД.

Наукові знання про суспільство не завжди були пов’язані з емпіричними дослідженнями, а практика соціальної допомоги, соціальної роботи, управління не взаємопов’язані з теоріями, що пояснюють соціальні феномени на макро- або мікрорівні. Підвалинами цих теорій є доктрини давніх мислителів, зокрема Платона та Аристотеля, які вперше в історії запропонували розгорнуті пояснення суспільного устрою і об’єднань людей. З того часу минули століття, поки до вирішення проблем, які вважалися раніше суто абстрактними, стали застосовуватися експериментальні методи, тобто почалися прикладні соціальні дослідження [1; 2; 3].

Дослідницька практика в соціальній роботі має тривалу історію. Раннім соціальним теоріям був властивий критичний амеліоризм, тобто прагнення до поліпшення соціальної ситуації, а також раціональний активізм – енергійне втручання в чинний устрій. Соціальні теорії, крім того, були пронизані атмосферою романтичного аскетизму і ентузіазму, властивих європейській ідеології. Вплив романтизму на формування дослідницької практики зумовив розвиток якісної методології. Активізація досліджень, на думку Р. Парка, тісно пов'язана з формуванням системи державного управління, яка прагне досягти більш раціоналізованої моделі: «Прогрес вимагає такого стану, коли, наприклад, ухваленню законів передують збір і аналіз фактів, а реформи здійснюються експертами, а не любителями» [4].

До початку ХХ століття між академічною наукою і соціальними дослідженнями було мало спільного: вони розвивалися паралельно. Соціальні теорії, доктрини, які прагнули пояснити соціальний устрій, були спрямовані на пошук кінцевої істини, вони вважалися «чистою» наукою і були зрозумілі лише вузькому колу добре освічених інтелектуалів. Своєю чергою, соціальні дослідження вирішували більш конкретні, життєві завдання: займалися якомога повнішим описом соціальних груп, зразків культури, політичних настроїв і використовувалися для того, щоб привернути увагу громадськості до «соціальних проблем», які потребують невідкладного вирішення, зокрема – за допомогою реформ. Дослідження також проводилися з метою офіційної інспекторської перевірки для оцінки справ у будь-якій галузі.

Саме поняття «соціальні проблеми» було сформоване на початку ХІХ століття в контексті реформістської ідеології та охоплювало злиденність, злочинність, захворюваність, проституцію, неграмотність і низку інших явищ і процесів, які вимагали невідкладного втручання. Збір відомостей про господарське та суспільне життя у вигляді статистичних описів державних установ виконувався й раніше – до прикладу, в 1598 році Дж. Стоун здійснив опис будівель, церков, шкіл, звичаїв у Англії. У ХVІІІ столітті Дж. Ховард провів дослідження тюремних установ Англії і Уельсу. Це був кількісний аналіз стану в'язниць у всіх графствах: оцінювалися такі показники, як харчування, одяг, праця, санітарні умови утримання ув'язнених тощо. Дж. Ховард також відвідав деякі в'язниці Франції, Німеччини, Швейцарії та Голландії і зробив

порівняльний аналіз. У першій половині XIX ст. були опубліковані десятки праць з такого роду соціальних досліджень [5].

Класичним стало соціальне дослідження Ч. Бута «Життя і праця населення Лондона», яке налічувало 17 томів. Головна ідея дослідника полягала в тому, що основним критерієм соціального структурування суспільства є розмір доходу населення. Автор розробив концентричну структуру міста і ввів у методологію соціальних досліджень техніку картографування – він розфарбовував лондонські квартали в різноманітні кольори залежно від доходів їхніх жителів. Ч. Бут три роки жив у злиднях і провів тисячі інтерв'ю. Зокрема, його звіт про стан релігійності в Лондоні базується на результатах аналізу 1800 інтерв'ю [6; 7].

На початку XX ст. здійснено десятки соціальних досліджень, розвивалася їхня методологія. Зокрема, у 1920-му році англійський учений Дж. Боулі дослідив різноманітні зміни в суспільному житті країни [8]. Автором вперше було застосовано метод вибіркового дослідження.

Тривалу історію має практика соціальних досліджень у США. Зарубіжні вчені Р. Баркер, Дж. Грей, Б. Джонсон та М. Пейн зазначають, що перші спроби організації соціальних досліджень у США і використання їхніх результатів у процесі надання допомоги відомі з кінця XIX століття, тобто в період становлення професійної соціальної роботи. В цей же час окремі функції соціальної допомоги та підтримки деяких категорій населення почали виконувати волонтери (недержавні фонди, асоціації) в рамках світської і конфесійної благодійності [9].

Найбільш відомими прикладами досліджень у США є роботи руху «дружніх візитерів», які з'ясовували умови проживання окремих людей або сімей, що перебувають у стані бідності, використовуючи при цьому деякі елементи емпіричних досліджень (бесіди, спостереження, опитування та ін.). З часом для таких досліджень на допомогу волонтерам були розроблені спеціальні посібники-рекомендації з викладом основних правил та описом методики досліджень. Окрім якісного вивчення і опису соціальних проблем, використовувалися й кількісні методи. Наприклад, проводилися підрахунки чисельності бідних, одиноких і старих людей, матерів-одиначок, осіб з інвалідністю та ін. Здійснювалися певні оцінки потреб у харчових продуктах, одязі, предметах домашнього вжитку і засобах гігієни [10; 11; 12; 13].

Особлива роль у розвитку досліджень у галузі соціальної роботи належить представникам руху сетльментів. Як і члени інших благодійних організацій, вони намагалися використовувати певні теоретичні засади для розробки стратегій, які б максимально підвищували ефективність їхньої діяльності. Зокрема, вона базувалася на концепції, умовно названій «Три Р»: дослідження (research), реформа (reform), проживання за місцем роботи (residence). Представники руху сетльментів визнавали науковий підхід до вивчення проблеми бідних у цілому, а не становища окремої знедоленої людини. Дослідження надавали інформацію про економічну, політичну і соціальну ситуації в робітничих районах індустріальних центрів. Як наслідок – результати їхніх досліджень свідчили про системний, а не індивідуальний характер проблеми бідності [13].

З часом особлива увага у США стала приділятися вивченню проблеми житлових умов населення. Зокрема, в 1895 році в Чикаго Д. Адамс і її колегами було виконане дослідження на цю тематику, продовжене Р. Вудсом у Бостоні та ін. Деякі з таких робіт, присвячених цій же проблемі, продовжилися в 1908 році під керівництвом С. Брекінридж та Е. Еббот за дорученням головного санітарного інспектора Чикаго у відділі соціальних досліджень Чиказької школи міста та благодійності. На основі результатів дослідження житлових умов ухвалювали відповідні рішення щодо можливих варіантів їхнього поліпшення стосовно окремих груп населення.

Найбільш відомими дослідженнями у США кінця XIX століття є [14–19]:

- «Карти і документи Хулл Хаус» (1895 р.) – було присвячене вивченню стану мігрантів у Чикаго і виявило їхні основні соціально-економічні проблеми;
- «Міська пустеля» (1898 р., Бостон, автор Р. Вудс), – фокусувалася на проблемах мігрантів та їхній бідності;
- «Філадельфійський негр» (з англ. *The Philadelphia Negro*, 1899 р., автор В. Дюбуа), присвячене расовій проблематиці. Ця праця була заснована на зборі відомостей про житлові умови, роботу, доходи та освіту афроамериканців у Філадельфії (було опитано 9 тисяч осіб протягом 15 місяців);

– «Соціальне дослідження Пітсбурга» (1909–1914 рр., автор П. Келлог) – зібрано детальні відомості про зайнятість робітників у металургійній промисловості, їхні доходи, стан здоров'я, умови праці та побуту, якість житла, освіти, сплату податків, злочинність, відпочинок. Як зазначає Р. Парк, дослідження П. Келлога було ініційоване дискусіями про роль місцевої громади у вирішенні соціальних проблем.

У деяких дослідженнях використовувалася праця тисячі добровольців, проводилися газетні кампанії та збір коштів на їхню підтримку. Виконання таких досліджень, без сумніву, було б неможливе без розвитку ефективної інфраструктури, необхідної для управління ними, починаючи з етапу формулювання проблеми, збору й аналізу даних, завершуючи підготовкою публікацій. Паралельно розвивалася й методологія – швидше на рівні практичних розробок, але накопичення цього досвіду стимулювало до академічної рефлексії з приводу інструментарію збору і аналізу даних. До 1928 року в США було проведено 154 загальні і 2621 спеціалізоване дослідження [19]. Їхньою метою була спроба викликати суспільний резонанс з приводу деяких соціальних проблем.

Відзначимо, що далеко не кожна проблема в житті звичайної людини може виявитися в центрі уваги держави, стати предметом законодавчих реформ або причиною реструктуризації системи соціальної політики. Питання про те, чому ті чи інші події або явища, ситуації або умови починають трактуватися як соціальні проблеми, ймовірно, залежить від того, які їхні наслідки, а також від того, як на них може впливати суспільство або окремі суб'єкти. Усвідомлення певного дискомфорту або важкої ситуації як нагальної соціальної проблеми передбачає пошук її причин і часто пов'язане з ідентифікацією її носіїв, а також суб'єктів або інстанцій, які відповідають за її усунення.

Для соціологів США 1920-х років було характерне прагнення до точного емпіричного опису процесу соціальної дезорганізації на індивідуальному і соціетальному рівнях. Тут вперше в історії науки було застосоване систематичне використання включеного спостереження, неструктурованого інтерв'ю, опрацювання особистих документів. Комплексне, всебічне вивчення певної ситуації дістало назву кейс-стаді (*case study*) – дослідження випадку. Методологія кейс-стаді була близька до прийомів соціальної роботи з індивідуальним випадком (*social workcase, case work*), автором якого

є М. Річмонд [20; 21; 22; 23]. Обґрунтування і розвиток цього методу перебували під впливом психоаналітичної теорії З. Фрейда і його послідовників О. Ранка, Д. Боулбі, Е. Еріксона, М. Кляйн та ін., а також прихильників психодинамічного підходу.

Метод *case work* передбачає встановлення соціального діагнозу, що зумовлює детальне вивчення певної проблеми через дослідження різних сторін життя клієнта, соціального оточення тощо. На кожному етапі індивідуального втручання застосовуються певні методи дослідницької діяльності: збір і аналіз інформації про проблему клієнта, що зумовила складну для нього життєву ситуацію; діагностика – виявлення рівня соціального відхилення; прогноз – дослідження перспектив змін ситуації; «лікування» – процес надання допомоги і дослідження його ефективності.

Підкреслимо, що *case work* – це насамперед дослідження випадку (*case study*), а вже потім система надання допомоги клієнту. За допомогою цього методу досліджувалися проблеми мігрантів, дезорганізації сімей, молодіжні угруповання і банди, самогубства, гетто, злочинність. «Таємничий світ соціальних проблем відкривався дослідникам приблизно так само, як екзотична культура антропологу» [24; 25]. Поступово від описового кейс-стаді дослідники переходили до соціологічного аналізу з використанням методів експериментальної перевірки гіпотез.

Перші дослідження методом кейс-стаді передбачали вивчення випадку, в ролі якого виступали біографії окремих людей. Прикладами використання біографічного методу є роботи У. Хілі «Злочинець» (1915 р.) та Е. Крейгера «Душевні конфлікти й неправильна поведінка» (1917 р.), які здійснювалися через вивчення особистих документів – листів, записів у щоденнику, письмових сповідей. Теоретичне обґрунтування біографічного методу виконане У. Томасом і Ф. Знанецьким, які у своїй роботі «Польський селянин у Європі і Америці» (1919 р.) проаналізували зміст листування між сім'ями, які виїхали в США, і їхніми родичами, що залишилися на батьківщині; були досліджені також їхні автобіографії. Дослідників цікавив взаємозв'язок між культурними цінностями і особистісними установками, механізми і процеси адаптації особистості до нових соціальних умов. У 1920-і роки К. Шоу вивчав підліткову злочинність, використовуючи написані правопорушниками автобіографічні замітки, доповнені поліцейськими і судовими

документами, результатами медичних оглядів та ін. Всю сукупність цих даних він розглядав як «історію випадку» [26; 27; 28].

У 1923 році на щорічному симпозіумі соціологів У. Хілі проголосив біографічний метод визначальним способом поповнення вченими інформації про людську особистість, її поведінку і психічне життя. Дізнатися мотивацію соціальної поведінки, стверджував він, можливо, тільки пізнавши сімейні обставини, спадковість, спосіб життя, соціальні контакти людини [29; 30]. У формуванні особистості найважливіше значення мають саме біографічні факти (особисті взаємини з членами сім'ї та групи, переломні моменти життя, спадковість, ступінь і характер придушення підсвідомих інстинктів) біологічної спадковості, яка пов'язує людину з природою. Підкреслювалося, що біографічний метод сприяє встановленню плідної міждисциплінарної співпраці в дослідженні і вирішенні соціальних проблем.

Протягом ХХ ст. методологія соціальних досліджень в США постійно розвивалася. Якщо в 1920-і роки переважала стратегія кейс-стаді, а інтерв'ю визначалося як неструктуроване інтенсивне вивчення невеликої кількості випадків, то до 1940-х років набули поширення статистичні методи, включаючи масове опитування, контент-аналіз, обговорювалися способи кількісної обробки даних неструктурованих інтерв'ю. На перетині академічної соціальної теорії, практики масових соціальних досліджень і техніки експериментальної перевірки гіпотез виникла методологія соціологічних досліджень. Оволодіння математико-статистичним апаратом зумовило розвиток норм експериментальної науки. Відповідно в цей період стали проводитися більш масштабні і науково обґрунтовані соціальні дослідження [31 – 37].

Зокрема, у 1960-х роках було здійснене дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників бідності, а також структури бюджетів різних типів сімей (його результатом стало введення понять «мінімальний бюджет сім'ї» та «офіційна межа бідності»). Дослідниця М. Стравінскі, одна з учасниць цієї роботи, неодноразово підкреслювала, що прогрес у визначенні цих показників було досягнуто завдяки співпраці вчених і соціальних працівників-практиків, які брали участь у багаторічному дослідницькому проекті [38].

З розвитком соціальної практики в ХХ столітті зростає інтерес до вивчення ефективності діяльності соціальних закладів і служб у

європейських країнах. Після Другої світової війни фінансування соціальних програм стало однією з найбільших витрат бюджету, тому питання про ефективність діяльності державних установ (як економічної, так і соціальної) стало актуальним. Низка кейс-стаді, спрямованих на рефлексію управлінських практик і вдосконалення методів соціальної роботи, була здійснена Національним інститутом соціальних служб (National Institute of Social Services) у Британії в 1970-х роках. У процесі обговорення діяльності соціальних закладів і служб порушили питання про філософію соціальної роботи, що впливає на ставлення до клієнтів і на формування специфічної організаційної культури.

Було виявлено, зокрема, що, на відміну від приватних організацій, де багато зусиль витрачається на залучення клієнтів, їхнє інформування і створення в суспільстві позитивної репутації компанії, у державних закладах службовці виявляють неухважність, грубість, прагнуть швидше завершити спілкування з клієнтами, у деяких випадках – скоротити кількість повторних візитів, уникнути складних ситуацій, а також не надто піклуються про імідж своєї професії. В основі таких відмінностей між приватними та державними установами в умовах західного суспільства лежать глибокі історичні, психологічні та соціальні корені, що визначають особливі відносини між тими, хто надає і хто отримує соціальні послуги.

Дослідник М. Зальд виділив три основні відмінності у відносинах «клієнт-організація» між державними і приватними сервісами [39]. По-перше, в державних сервісах клієнт не дістає переваг від використання монетарних санкцій, здатних вплинути на підвищення якості роботи співробітників організації. Клієнт не має можливості вибрати між постачальниками послуг, а якщо таке і відбувається, втрата клієнта ніяк не позначається на бюджеті соціальної служби. По-друге, існують відмінності в статусі клієнтів – в державних службах частіше мають справу з низькостатусними групами населення, бідними та ін. І, по-третє, комунікація фахівців служби з такими клієнтами може бути ускладнена через наявні між ними класові, освітні, культурні відмінності. У сукупності ці організаційні особливості здатні серйозно вплинути на якість послуг, що надаються на всіх етапах соціальної роботи: на стадії встановлення першого контакту, ідентифікації проблеми, виборі методів допомоги і надання послуг.

Так, під час вивчення бюрократизму американських соціальних служб у 1960-і роки П. Блау виявив, що ті співробітники, які були відповідальні за первинний прийом клієнтів, широко використовували свої повноваження щодо класифікації клієнтів, щоб утвердити свою владу, і часом самі брали участь у виробленні неформальних правил щодо клієнтів [40]. Такі результати відповідають загальним уявленням про бюрократію соціального забезпечення, що склалася в цей період, як про систему, яка, окрім явних функцій, виконує приховані, беручи участь в утвердженні соціальної нерівності та стигматизації. Дослідження латентних функцій соціального забезпечення зіграли позитивну роль у публічній дискусії про ефективність діяльності соціальних закладів і служб і шляхів її вдосконалення.

В Україні соціальні дослідження зародилися як перепис населення, який вперше відбувся на початку XVIII століття. Тогочасне вузьке спрямування перепису не давало необхідної інформації про становище різних груп населення (таке дослідження мало на меті податковий контроль). Тільки наприкінці XVIII століття характер даних перепису розширився, а до їхньої інтерпретації почали залучатися вчені (зокрема статисти, математики). Першими представниками вітчизняного «описового» напряму статистики були І. Вернадський, Є. Слуцький, П. Червінський, Ю. Янсон та ін. Вони заклали основу комплексного економіко-статистичного опису життя країни. На початку XX століття статистичні методи почали використовуватися в роботі журналістів, лікарів, економістів та ін., які розпочали практику емпіричних досліджень. У фокус досліджень потрапляли основні соціальні проблеми того часу – бідність, алкоголізм, самогубство. Безперечно, з сучасної методологічної точки зору такі дослідження були далекими від ідеалу через малі вибірки, спірність критеріїв, неоднозначність питань у анкетах, погану зіставленість здобутих даних.

Значного розвитку набула практика соціальних досліджень у 20–30-і рр. минулого століття. Більшість із них були зосереджені у Всеукраїнській академії наук (К. Грушевська, Б. Кістяківський), Українському демографічному інституті (М. Птуха), Харківському НДІ педагогіки (В. Протопопов), Всеукраїнському інституті праці, який функціонував у Харкові (Ф. Дунаєвський). У 30–50-ті роки XX століття вітчизняна соціологія була в цілковитій ізоляції від світової науки, бракувало фактичного матеріалу, дослідження в СРСР

заборонялися. Тільки з початку 60-х років розпочинається відродження соціології і практика досліджень. Зі здобуттям Україною незалежності почали створюватися наукові установи дослідницького профілю, зокрема Інститут соціології, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи та ін. У діяльності цих закладів органічно поєднуються теоретико-методологічні розробки з широкомасштабними емпіричними дослідженнями. З року в рік проводяться загальнонаціональні опитування, які фіксують динаміку соціальних показників розвитку України [41–49].

Відзначимо, що потреба застосування науково-дослідницького інструментарію визначена теоретико-методологічними підходами і концепціями соціальної роботи (психодинамічний, гуманістичний, поведінковий підходи, конфліктна і системна теорії та ін.) (Додаток А) [50 – 62].

Аналізуючи досвід соціальної роботи в сучасних умовах, можна визначити три групи факторів (соціально-економічні, управлінські, педагогічні), які зумовлюють необхідність реагування на соціально-економічні перетворення в суспільстві через постійний розвиток теоретичних і емпіричних досліджень у соціальній сфері (Г. Андрєєва, М. Бомбик, Т. Дьячек, Л. Крившенко, І. Липський, В. Нікітін, В. Хоменко, Т. Шанін та ін.).

Соціально-економічні фактори. До цієї групи включені чинники, які безпосередньо продиктовані специфікою соціально-економічної і політичної ситуації в нашій країні і які виявляються в системі соціального захисту населення (в соціальній роботі, медицині, освіті, культурі): загострення традиційних для суспільства проблем; модифікація попередніх і поява нових проблем; удосконалення нормативно-правової бази тощо.

Так, актуальними для нашого суспільства є низка соціальних проблем (соціальне неблагополуччя, різні форми залежності та ін.), які вимагають фахового втручання соціальних працівників (табл. 1.1) [63].

Таблиця 1.1

Окремі показники здоров'я та соціального неблагополуччя населення України

Показник	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих	129260/ 284,9	139715/ 308,8	138107/ 323,0	126759/ 297,6	133117/ 313,8	141577/ 335,4

на СНІД (загальна кількість/на 100 тис. осіб)						
Кількість хворих на алкоголізм (заг. кількість/на 100 тис. осіб)	39445/ 86,9	37780/ 83,4	30920/ 72,2	28921/ 67,8	29381/ 69,1	28314/ 66,9
Кількість хворих на наркоманію (заг. кількість/на 100 тис. осіб)	5533/ 12,2	4750/ 10,5	3791/ 8,9	3666/ 8,6	3822/ 9,0	4095/ 9,7
Кількість осіб з інвалідністю (заг. кількість/на 1000 осіб)	2495,2/ 53	2710,0/ 59	2831,7/ 63	2568,5/ 60	2614,1/ 61	2635,6/ 62
Чис. дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування	92865	90722	83716	73183	71178	70240
Чисельність скоєних правопорушень	447147	563560	529139	565182	592604	523911
Чисельність безробітних (% до к-сті економічно-активних)	7,5	7,2	9,3	9,1	9,3	10,1
Кількість малозабезпечених сімей, які звернулися по допомогу (протягом року)	424421	453762	564062	826131	993974	984246

Як засвідчують дані таблиці 1.1, за деякими показниками спостерігається позитивна тенденція щодо їхнього прояву, однак низка соціальних проблем залишаються актуальними і потребують вирішення на рівні соціальної політики держави, соціальних закладів і служб, втручання кваліфікованих соціальних працівників.

Традиційно дослідження соціального неблагополуччя вирізняються прикладним характером, оскільки спрямовані на вирішення конкретних соціальних проблем, які потребують особливої уваги держави і суспільства. Вивчення «носіїв соціальних проблем» дає змогу насамперед зафіксувати факт їхньої наявності, описати життєві умови, характер проблем, з якими вони стикаються в процесі життєдіяльності, стійкі, соціально наслідувані моделі поведінки.

Отримана в процесі НДД інформація стає надбанням громадськості, тим самим суспільство має можливість реагувати на ті чи інші соціальні явища і проблеми, які вирізняються деструктивним характером.

Зауважимо, що сьогодні практика соціальної роботи набула значного досвіду (в тому числі з урахуванням зарубіжних здобутків) та вдосконалення. Науково-дослідницькі проекти виконуються на замовлення Міністерства соціальної політики України, а їхні результати використовуються в процесі вирішення певних суспільних проблем. Зокрема, за останні десятиліття реалізовано низку досліджень, зокрема: «Особливості реалізації державної політики у сфері зайнятості населення в умовах інтеграції України в Європейське співтовариство», «Комплексний аналіз та прогнозування тенденцій у створенні робочих місць з урахуванням соціально-економічної політики розвитку регіонів України», «Нові підходи щодо подолання бідності в Україні», «Реформування державних соціальних стандартів у контексті децентралізації державної влади та реформи місцевого самоврядування в Україні», «Розробка алгоритму переходу від надання послуг стаціонарного догляду для осіб похилого віку та інвалідів, які перебувають в інтернатних установах, до надання послуг із влаштування зазначених категорій осіб до сімейних форм проживання» та ін. [64].

Отже, професійні завдання, які стоять перед соціальним працівником, трансформуються в часі, розширюють функціональні обов'язки фахівця, модернізують організаційну структуру закладів соціальної сфери, зміст і технології їхньої діяльності.

Необхідність науково-дослідницької діяльності соціальних працівників зумовлюють різноманітні новації та реформи у сфері соціального захисту населення.

Так, актуальною сьогодні є проблема реформування пенсійного забезпечення в Україні. Перехід від солідарної до накопичувальної системи радикально змінює позицію соціального працівника щодо клієнта. Якщо раніше його основне завдання у системі пенсійного забезпечення полягало в правильному нарахуванні пенсій і контролі за їх своєчасною виплатою, то в нових умовах акцент зміщується на активізацію життєвої позиції людини. Соціальний працівник тепер націлений на пошук засобів і методів, які забезпечують посилене залучення кожного члена суспільства в процес підвищення якості його життя як в активному трудовому віці, так і в старості. Нові

підходи в системі пенсійного забезпечення вимагають від соціальних працівників постійного вивчення джерел життєвих сил конкретної людини, виявлення чинників, які перешкоджають реалізації суб'єктності людини, розвитку способів підвищення її відповідальності за своє майбутнє.

Науково-дослідницька діяльність соціальних працівників актуалізується й завдяки активній законотворчій діяльності. Виконаний аналіз показав, що в сучасній Україні відбувається постійна зміна правових засад соціальної роботи, що регулюють діяльність системи соціального захисту населення. Зміна нормативної бази задає певні «граничні умови», в яких функціонують соціальні заклади і служби, що зумовлює розробку, проектування та впровадження нових форм і методів роботи, засобів досягнення поставлених цілей. Це, своєю чергою, вимагає від соціального працівника вміння швидко і ефективно розробляти методики і технології діяльності в нових умовах і є спонукальною основою для участі в цілеспрямованій науково-дослідницькій, науково-методичній та експериментальній роботі.

Таким чином, аналіз показує, що на всіх етапах розвитку соціальної роботи від соціального працівника вимагається активне включення в творчу науково-дослідницьку діяльність, що забезпечує створення адекватних форм, методів і засобів соціального захисту населення країни.

Управлінські фактори. Спираючись на результати досліджень [65; 66; 67], можна констатувати, що характерною рисою і своєрідністю вітчизняної моделі соціальної роботи є високі темпи її розвитку. За останні десятиліття відбулося виокремлення соціальної роботи з інших сегментів соціальної сфери, що оформилося в законодавчо-нормативному, матеріальному і організаційному аспектах. Це виражається в інтенсивному розвитку системи закладів соціального захисту населення, що зумовлює активізацію НДД в роботі їхніх менеджерів (керівників, управлінців). Аналіз досліджень, пов'язаних з управлінням соціальною сферою (А. Войтенко, М. Головатий, М. Лукашевич, М. Туленков та ін.), засвідчує, що функціональні обов'язки керівників соціальних закладів і служб реалізуються поетапно і мають чіткий дослідницький характер (в процесуальному і результативному планах), зокрема спостерігається постановка проблеми, побудова інформаційної моделі проблемної ситуації, виявлення та оцінка альтернатив тощо [66; 67].

Для сталого функціонування соціальних закладів і служб потрібне постійне відслідковування змін, які відбуваються в суспільстві, і відповідне реагування на них: через адаптацію до нових умов (модернізація цілей і завдань діяльності, уточнення змісту, форм, методів і засобів її реалізації) або за рахунок впровадження в їхню діяльність радикально нових способів дій (інновацій).

Це виражається в багатоаспектності і поліфункціональності форм, методів, технологій, прийомів соціальної роботи. Об'єктивним підтвердженням цього є традиційно високий інноваційний потенціал цієї сфери практики. Він вимагає постійного проведення в соціальному просторі дослідницької діяльності на всіх рівнях – від теоретико-рефлексивного дослідження до узагальнення передового досвіду соціальних закладів і служб, а також соціальних працівників-новаторів.

Характеризуючи розвиток соціальних закладів і служб, ми погоджуємося з твердженням Ю. Овод, Л. Тютті та І. Іванової, які відзначають, що інноваційна діяльність перетворилася на самостійний господарсько-економічний устрій, спрямований на створення нових технологій. Стосовно до соціальної сфери вона розглядається як життєво важлива частина науково-практичного пошуку, що виконується соціальними працівниками в процесі їхньої науково-дослідницької діяльності [68; 69].

Суб'єктами НДД і передового досвіду виступають передусім новаторські колективи як автори сукупності нових ідей і відповідних методів і технологій, а також соціальні працівники-новатори. Вони впроваджують нові або вдосконалюють елементи наявних форм і методів, комбінують їх, досягаючи позитивних результатів соціальної практики. У зв'язку з цим важливе значення має не тільки навчання соціальних працівників методів і прийомів дослідницької діяльності, а й формування системотворчого компонента – позитивної мотивації до постійної участі в НДД [70; 71].

Для оцінки потреб у дослідницьких уміннях і реальності сформованості таких умінь та навичок у керівників соціальних закладів і служб Закарпатської області було проведено опитування (всього 26 осіб). Дослідження показало, що 88% з них вказують на необхідність володіння такими уміннями менеджерами як вищої, так і середньої ланки. При цьому 31% опитаних вважають власний рівень дослідницьких умінь достатнім для ефективної управлінської

діяльності; 64% – явно не достатнім; 5% – не змогли оцінити його (Додаток Б).

Всі опитані вказали на потребу організації цілеспрямованої підготовки майбутніх соціальних працівників до НДД в процесі їхнього навчання у ЗВО, а для залучених фахівців – у системі підвищення кваліфікації працівників соціальної сфери.

Безперечним фактором, який зумовлює актуальність НДД соціальних працівників, є потреба реалізації дослідницького компонента в практичній соціальній роботі з клієнтом. Як слушно зауважує Г. Бернгард, елементи НДД використовуються соціальним працівником із самого початку вибудовування професійних відносин з клієнтом. Уже на цьому етапі розпочинається якісно-емпіричне дослідження [72], в процесі якого фахівець аналізує життєвий шлях клієнта, доповнюючи його біографічним баченням ситуації. Лонгитюдний характер досліджень втілюється через різноманітні моніторинги, що забезпечують тривале й безперервне спостереження за розвитком і зміною клієнта. Концепція взаємодії, яка зумовлює суб'єктивну позицію клієнта, його бачення життя, навколишнього світу, дозволяє виробити науково обґрунтований підхід до його світосприйняття, що в процесі роботи забезпечує ефективне вирішення соціальної проблеми.

На мезорівні дослідницький компонент має подвійну спрямованість. По-перше, його призначення полягає в науковому обґрунтуванні пріоритетних напрямів соціальної політики регіону, міста, окремого району, що в кінцевому підсумку виявляється в програмах соціального розвитку конкретного соціального закладу. По-друге, він забезпечує цілеспрямовану і науково обґрунтовану інноваційну діяльність, яку провадять окремі заклади соціальної сфери.

Отже, дослідницький компонент спостерігається на всіх рівнях соціальної роботи. У практичній соціальній роботі особливо значущим є мікрорівень (рівень технології) – він є реакцією на те, що кожна технологія соціальної роботи є симбіозом універсального (нормативного) і унікального. У ній завжди є елементи невизначеності і проблемності, причому їх не можна усунути за допомогою раніше відомих прийомів, дій, операцій (Г. Гріннелл, К. Марлоу, А. Рубін та ін.). Якщо соціальний працівник не володіє дослідницькими знаннями, вміннями і навичками, то він вдається до жорсткої регламентації своєї діяльності. Це абсолютно

неприпустимо, оскільки бюрократизує соціальну підтримку, «вирівнює» всіх клієнтів незалежно від їх соціального самопочуття, проблем, наявних ресурсів самодопомоги [73; 74; 75]. Ми погоджуємося з думкою вчених, що ігнорування дослідницького компонента є порушенням одного з базових принципів – адресності соціальної роботи.

Наші дослідження дозволяють зробити висновок, що професійний соціальний працівник застосовує науково-дослідницькі знання, уміння та навички в процесі: а) аналізу ситуації клієнта і виокремлення в ній невирішеної проблеми; б) планування роботи з клієнтом і визначення етапів виконання практичних дій; в) оцінки доцільності і ефективності методу, обраного для вирішення соціальної проблеми; г) збору інформації про потреби клієнтів, соціальної служби; д) пошуку ресурсів для покращення самостійного функціонування клієнтів і соціуму (самодопомоги і взаємодопомоги); е) розробки і впровадження в діяльність соціальних закладів і служб інновацій, які підвищують ефективність і якість наданих клієнтам послуг; ж) інформування громадськості і урядових організацій про потребу впровадження нових соціальних програм.

Та інформація, яку фахівець отримує під час щоденної діяльності у взаємодії з клієнтом у спеціально проведених дослідженнях і моніторингах, являє собою самостійну цінність не тільки для цілей інтервенції, управління і планування, а й в аспекті навчання. Емпіричні дані піддаються узагальненню та аналізу, викладаються в різноманітних публікаціях – інформаційних довідниках і доповідях, наукових статтях і навчальних посібниках. Тим самим більшає знань про практику соціальної роботи, управління організаціями соціальної сфери, способи вирішення соціальних проблем. Завдяки дослідженням відбувається розвиток теорії і методів практичної соціальної роботи, відточується ідеологія професії, піддається редакції етичний кодекс.

Отже, широкий спектр напрямків НДД вимагає від соціального працівника володіння різноманітними методами означеної діяльності (аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація, анкетування, спостереження, інтерв'ю, контент-аналіз та ін.). Дослідницькі вміння повинні входити до складу узагальнених професійних умінь працівника соціальної сфери.

До третьої групи відносимо *педагогічні фактори*, які, з одного боку, безпосередньо пов'язані з науково-дослідницькою діяльністю

соціальних працівників, а з іншого – зумовлюють необхідність їхньої професійної підготовки у вищій школі. Означене передбачає визнання дослідницької парадигми як основи розвитку сучасної вищої освіти та вдосконалення змісту навчання майбутніх соціальних працівників [76; 77; 78; 79].

Посилення ролі науки в житті суспільства в останні десятиліття привело до того, що всі сфери людської практики стали залежними від інтелектуально-творчих ресурсів. З другої половини ХХ століття формується новий тип історичної епохи, що включає інші способи буття, мислення і культури.

У сучасних умовах подвоєння обсягу наукових знань у світі відбувається кожні 10–15 років. Для засвоєння професійно значущої інформації при традиційній освітній парадигмі і відповідних технологіях на сьогодні потребує збільшення тривалості безперервного навчання, яке, наприклад, у США становить майже 14 років [80].

З іншого боку, вища освіта повинна забезпечити здатність випускника до швидкої професійної адаптації. В сучасних умовах багато професій «живуть» тільки 5–15 років, а потім або «зникають» або змінюються до невпізнанності. Тобто на зміну монопрофесіоналізму приходять поліпрофесіоналізм, що припускає володіння широким спектром фахових знань, умінь і навичок, які можуть бути швидко перенесені в нове «поле діяльності». Цей підхід розглядається науковцями і практиками як один зі способів забезпечення соціально-професійної мобільності кадрів, «здатності перебудовувати характер діяльності і самого себе залежно від мінливих професійних функцій, умов праці і сфери діяльності» [81; 82].

На думку сучасних філософів, педагогів і психологів, заклади вищої освіти повинні спрямувати освітній процес на підготовку фахівців, здатних до різних видів діяльності в межах одної професії, спроможних якісно працювати в умовах мінливого середовища, вміти переходити з виконання одних професійних завдань на інші; об'єднувати декілька спеціальностей в одну професію широкого профілю [83].

Ухвалюючи принцип поліпрофесіоналізму як основу життя і продуктивного функціонування будь-якої галузі господарства, представники японської школи менеджменту, відомої у світі своєю високою управлінською ефективністю, вважають, що будь-який

співробітник буде корисним закладу, якщо він не тільки володіє 3–4 суміжними спеціальностями, а кожні 2–3 роки опановує нові. Тільки така безперервна, «віялова» підготовка, активізована внутрішніми потребами людини, забезпечує швидкість і успішність оволодіння нею новими професійними обов'язками у разі зміни профілю установи та виробничих завдань чи при переході в іншу сферу діяльності. Тому вища школа повинна розвинути в майбутніх фахівців не тільки здатність здобувати нові знання, а й сформувані в них мотивацію і потребу самовдосконалення [83].

Відповідно сучасне людство усвідомило запит на зміну освітньої парадигми, що зумовило перехід до дослідницького навчання, формування проблемно орієнтованого професіоналізму фахівців [84; 85]. Сучасний навчальний процес у ЗВО повинен будуватися так, щоб сформувати в студентів універсальні знання, які актуалізуються нагальними виробничими та суспільними потребами і дозволяють у майбутньому самостійно здобувати інші знання, змінювати способи інтелектуальної діяльності, демонструвати гнучкість мислення. Тобто від освітнього процесу, в основі якого ланцюжок «увага – слухання – розуміння – відтворення», вища школа поступово переходить до активних методів, побудованих з урахуванням логіки розумових операцій (аналізу, синтезу, узагальнення та ін.) і закономірностей пошукової діяльності, тобто застосування дослідницького підходу в навчанні [86; 87].

Зауважимо, що соціальна освіта передбачає чотири основні аспекти: науково-дослідницький, прикладний, моральний і духовний. Першорядна позиція науково-дослідницької діяльності природна: без використання наукових досягнень у навчальному процесі не можна сформувати професійні якості; без упровадження знань, умінь і навичок у соціальну практику неможливо розраховувати на здатність випускника ЗВО мобільно й адекватно реагувати на мінливу соціальну ситуацію в суспільстві [88].

Отже, основи науково-дослідницьких знань і вмінь, що визначають рівень професіоналізму сучасного соціального працівника, повинні закладатися в процесі навчання у ЗВО, під час оволодіння основами професії, коли студенти не тільки опановують різноманітні знання, формують уміння та навички, а й накопичують певний досвід практичної НДД, формують особистісні якості, потрібні для її провадження.

Серед основних аспектів такої освіти як основні цілі визначимо інтелектуалізацію особистості, індивідуалізацію навчання, формування педагогічних технологій, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери. Вихідними елементами такої підготовки стають компетентність, ерудиція, індивідуальна творчість, самостійний пошук знань і потреба їх удосконалювання, висока культура особистості соціального працівника.

Таким чином, НДД соціальних працівників у сучасних умовах актуалізується соціально-економічними, управлінськими і педагогічними факторами. Перші пов'язані з тим, що соціальне замовлення суспільства вимагає створення такого інституту соціальної роботи, який би швидко й адекватно реагував на загострення традиційних і появу нових соціальних проблем. Управлінські фактори зумовлені інноваційною діяльністю соціальних закладів і служб, що спричинено активним розвитком системи соціальної роботи. Педагогічні фактори передбачають розвиток соціальної освіти на основі дослідницької парадигми, що задає нові орієнтири цілям, змісту, формам і методам професійної підготовки соціальних працівників.

1.2. Загальні наукові підходи до виконання досліджень у соціальній практиці.

Дослідження у соціальній роботі вимагають вивчення і розмежування таких понять, як «наука», «наукове дослідження», «науково-дослідницька діяльність соціальних працівників», «теорія», «методологія» та ін.

В сучасних умовах наука постає як особлива культура, певне середовище, в якому діє наукове співтовариство. Поряд із суто пізнавальною функцією наука, яку ототожнюють із науковою сферою, передбачає й інші види діяльності. Це інноваційна діяльність, технічне забезпечення наукових досліджень, створення експериментальної бази, організація та керівництво наукою, розробка й реалізація наукової та науково-технічної політики, формування ефективної комунікаційної мережі та обмін науковою інформацією у науковому співтоваристві, а також між наукою та соціумом загалом, регіональна і міжнародна наукова співпраця та ін.

Наука – це соціально значуща сфера людської діяльності, функція якої передбачає вироблення й застосування теоретично систематизованих знань про дійсність. Маючи на меті пізнання законів природи і суспільства, вона забезпечує відповідний вплив на природу й отримання корисних для суспільства результатів. Проте й досі немає чіткого та однозначного її визначення.

Сучасне розуміння терміна «наука» базується на низці наукових підходів, що мають різноплановий зміст. Вона досліджується у політико-економічному, історико-науковому, наукознавчому, етичному естетичному та інших аспектах. Так, правомірним є розуміння науки як системи знань, оскільки її функцією є пізнання. Наукове знання – це ідеальне утворення, специфічне духовне явище, необхідний компонент науки, без якого вона не існує як цілісність. Однак наукові знання – це ще не наука в справжньому розумінні. Такою наука стає лише тоді, коли виконується процес створення нового знання.

Наука розглядається також як інститут, метод, фактор розвитку виробництва, визначальний чинник формування переконань і ставлення людини до світу (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Сучасні тлумачення поняття «наука»

Зміст поняття	Автор
Наука – це сфера людської діяльності, спрямована на отримання знань про світ і вдосконалення взаємодії людини з природою; це один із способів пізнання світу, форма відображення реальності у свідомості людей.	Воронов В. [89]
Поняття «наука» має кілька основних значень. По-перше, під наукою розуміється сфера людської діяльності, спрямованої на вироблення і систематизацію нових знань про природу, суспільство, мислення і пізнання навколишнього світу. Інше значення науки – це результат цієї діяльності – система отриманих наукових знань. По-третє, наука розуміється як одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут. В останньому значенні вона являє собою систему взаємозв'язків між науковими організаціями та членами наукового співтовариства, а також включає системи наукової інформації, норм і цінностей науки.	Лешкевич Т. [90]
Наука – це теорія про певну сукупність об'єктів, а не простий набір суджень про ці об'єкти.	Агацці Е. [91]

Якщо науку розглядати з точки зору взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання, то вона включає в себе такі елементи: 1) об'єкт (предмет) – те, що вивчає конкретна наука, на що спрямоване наукове пізнання; 2) суб'єкт – дослідник, науковець, наукова організація; 3) наукова діяльність суб'єктів, які застосовують певні прийоми, операції, методи для осягнення об'єктивної істини і виявлення законів дійсності.	Кохановський В. [92]
Наука – це динамічна система знань про об'єктивні закони природи, суспільства і мислення, які перетворюються в безпосередню продуктивну силу суспільства в результаті спеціальної діяльності людей. Науку можна розглядати в різних вимірах: 1) як специфічну форму суспільної свідомості, основу якої становить система знань; 2) як процес пізнання закономірностей об'єктивного світу; 3) як певний вид суспільного розподілу праці; 4) як один із важливих факторів суспільного розвитку і як процес виробництва знань і їх використання.	Лудченко А. [93]
Поняття «наука» можна розглядати як: діяльність, соціальний інститут, результат (система достовірних знань про природу, людину і суспільство).	Новіков А., Новіков Д. [94]
Наука – соціальна система, яка складається з професійних груп науковців, головною метою діяльності яких є отримання, поширення і застосування наукових знань.	Лебедева С.А. [95]

Отже, наука розглядається в трьох основних аспектах: як форма діяльності; як система або сукупність знань; як соціальний інститут.

Основні завдання науки:

- 1) збирання, опис, аналіз, узагальнення та пояснення фактів;
- 2) виявлення законів природи, суспільства, мислення і пізнання;
- 3) систематизація здобутих знань;
- 4) пояснення сутності явищ і процесів;
- 5) прогнозування подій, явищ і процесів;
- 6) визначення напрямів і форм практичного використання здобутих знань.

Загальні закономірності розвитку науки:

- зумовленість розвитку науки потребами суспільно-історичної практики;
- відносна самостійність науки;

- наступність у розвитку наукових теорій, ідей і понять, методів і засобів наукового пізнання;
- взаємодія і взаємозв'язок усіх галузей науки, внаслідок чого предмет однієї науки може досліджуватися прийомами і методами іншої;
- свобода критики, безперешкодне обговорення питань науки, відкрите і вільне висловлення різних думок.

Властивості науки як результату діяльності:

1. Кумулятивний характер розвитку наукового знання. Нові знання накопичуються, інтегруються з попередніми, не відкидаючи, а доповнюючи їх.

2. Протягом останніх століть розвиток наукового знання відбувається за експоненціальним законом, тобто приблизно кожні 10 років обсяг наукових знань подвоюється.

3. Диференціація та інтеграція науки. Накопичення наукових знань приводить до диференціації, дроблення наук. У той же час відбуваються й інтеграційні процеси, коли з'являються загальні теорії, які дають змогу пояснити низку розрізнених фактів.

Наука виконує в суспільстві певні функції (табл. 1.2) [95].

Таблиця 1.2

Функції науки

Назва функції	Характеристика
Евристична	Засіб здійснення відкриттів, здобуття принципово нового знання
Пізнавальна	Засіб здобуття знання: фіксації, опису, узагальнення фактів, побудови теорії, виділення закономірностей
Пояснювальна	Пояснює явища дійсності через виявлення законів, закономірностей та тенденцій
Інструментальна	Формує інструмент розуміння реальності
Технологічна	Виконує технологічне втілення наукового знання
Інституційна	Специфічний інститут у суспільстві
Культурологічна	Важлива підсистема та елемент механізму культури
Світоглядна	Забезпечує формування наукового світогляду
Експертно-оцінна	Оцінює ті чи інші проблеми, практичні і наукові проекти
Управлінська	Забезпечує реалізацію управління суспільством
Комерційна	Являє собою засіб отримання комерційного прибутку від реалізації продукту науки
Соціалізаційна	Реалізує процес освіти і соціалізації людей
Практична	Підвищує ефективність діяльності людини

Кожна наука у своєму розвитку спиратися на вихідні положення, що дають правильні уявлення про феномени, які вона вивчає. У ролі таких положень виступають теорія і методологія.

Методологія науки – це вчення про принципи побудови, форми організації і способи наукового пізнання.

Методологія науки дає характеристику компонентів наукового дослідження, його об'єкта, предмета аналізу, завдань дослідження, сукупності дослідницьких засобів, потрібних для їх вирішення, а також формує уявлення про послідовність дій ученого в процесі розв'язання дослідницьких завдань.

Методологія науки передбачає три рівні:

1. *Філософсько-гносеологічний*, який об'єднує логіку, теорію пізнання (гносеологію) і загальну методологію наукового дослідження.

Гносеологія – це теорія наукового пізнання, одна зі складових частин філософії. В цілому гносеологія вивчає закономірності і можливості пізнання, досліджує ступені, форми, методи і засоби пізнання, умови й критерії істинності наукового знання.

Методологія ж науки як учення про організацію науково-дослідницької діяльності – це та частина гносеології, яка вивчає процес наукової діяльності (його організацію).

Наукове дослідження – це форма існування і розвитку науки. Структуру організації наукових досліджень можна представити у вигляді чотирьох компонентів:

- загальні питання наукових досліджень (теорія, методологія і методи);
- процеси наукових досліджень (форми, методи і засоби пізнання);
- методика наукових досліджень (вибір конкретних форм, методів і засобів, ефективних для відповідної галузі науки чи сфери професійної діяльності);
- технологія наукових досліджень (сукупність знань про процеси наукових досліджень і методику їх виконання).

Методологія наукового дослідження – це форма організації наукового знання і наукової діяльності, що містить основні

принципи, відповідність структури і змісту завдань дослідження, включаючи методи, перевірку істинності результатів, їх інтерпретацію.

Під поняттям «**принцип**» (від лат. *principium* – початок, основа) в методології розуміють основне вихідне положення якої-небудь теорії, науки тощо, з позиції якої проводиться дослідження.

Охарактеризуємо деякі принципи науково-дослідницької діяльності.

Принцип детермінізму – всі соціальні явища причинно зумовлені, між ними існує загальний закономірний зв'язок. Так, соціальне оточення, яке існує у вигляді мікро- і макросередовища, має суттєвий вплив на свідомість особистості і групи, на формування потреб, установок, відносин, інтересів, ціннісних орієнтацій індивідів і груп в цілому.

Принцип розвитку – вивчення явищ соціальної сфери повинно відбуватися в їх розвитку, тобто відображення цих явищ не може набувати сталого характеру.

Принцип системності – досліджуваний об'єкт повинен розглядатися як певна цілісність, у якій слід виявити її внутрішню структуру, склад і взаємозв'язок її елементів.

Принцип формалізації та операціоналізації емпіричних досліджень – уточнення поняття досліджуваного об'єкта, однозначність вживаних термінів і правил збору первинної інформації, розробки планів експерименту і організації його проведення.

Принцип підвищення надійності і достовірності досліджень – необхідним є контроль за достовірністю зібраної інформації, проведення пробних (пілотажних) досліджень, перевірка конкретних методик на надійність і валідність.

Принцип об'єктивності – особиста позиція дослідника не повинна впливати на результати проведеного ним дослідження, висновки повинні робитися тільки на основі фактичних даних.

Особистісний принцип – передбачає аналіз індивідуальних особливостей людини, врахування її конкретної життєвої ситуації, онтогенезу.

Принцип єдності свідомості і діяльності – свідомість і діяльність людини взаємопов'язані і взаємозумовлені. Людина виконує певну діяльність на основі відповідних актів свідомості, що забезпечують

цілеспрямованість її дій і постійний контроль за їх виконанням. У той же час діяльність людини має вплив на свідомість. Звідси випливає, що свідомість людини можна вивчати за допомогою аналізу її діяльності, зразків поведінки.

Принцип розвитку свідомості в діяльності означає, що свідомість кожної окремої особистості являє собою продукт як історичного розвитку людства, так і індивідуального розвитку окремої особистості.

2. *Теоретичний рівень*, що представляє теоретичний підхід до вивчення явищ, який спирається на дані конкретного наукового аналізу.

Термін «теорія» використовується у двох значеннях:

- як форма діяльності людини, спрямована на здобуття знання про природу і соціальну дійсність і разом із практикою забезпечує діяльність суспільства.
- як форма достовірного наукового знання про певну сукупність об'єктів, що являє собою систему взаємопов'язаних тверджень і доказів і містить методи пояснення та передбачення явищ і процесів конкретної предметної галузі.

Теорія – це сукупність поглядів, суджень і умовиводів, що становлять результат пізнання й осмислення досліджуваних явищ і процесів об'єктивної дійсності [96].

Теорія – це логічно організоване знання, концептуальна система знань, яка адекватно й цілісно відображає певну сферу дійсності. Вона має такі властивості:

1. Теорія передбачає одну з форм раціональної розумової діяльності.
2. Теорія – це цілісна система достовірних знань.
3. Вона не тільки описує сукупність фактів, а й пояснює їх, тобто виявляє походження і розвиток явищ і процесів, їх внутрішні і зовнішні зв'язки, причинові й інші залежності та ін.
4. Всі положення і висновки, які містяться в теорії, є обґрунтованими і доведеними.

3. *Емпіричний рівень*. На цьому рівні вивчаються методи і прийоми дослідження (методика дослідження). *Методика дослідження* відображає взаємозв'язок теорії, концепцій і

дослідницької практики й спрямована на пояснення способів раціоналізації та впорядкування соціального знання.

Головна мета методології науки – визначення тих методів, засобів і прийомів, за допомогою яких можна здобути й обґрунтувати нові знання в науці. Але, крім цього завдання, методологія вивчає також структуру наукового знання взагалі, місце і роль у ньому різних форм пізнання, методів аналізу і побудови різних систем наукового знання.

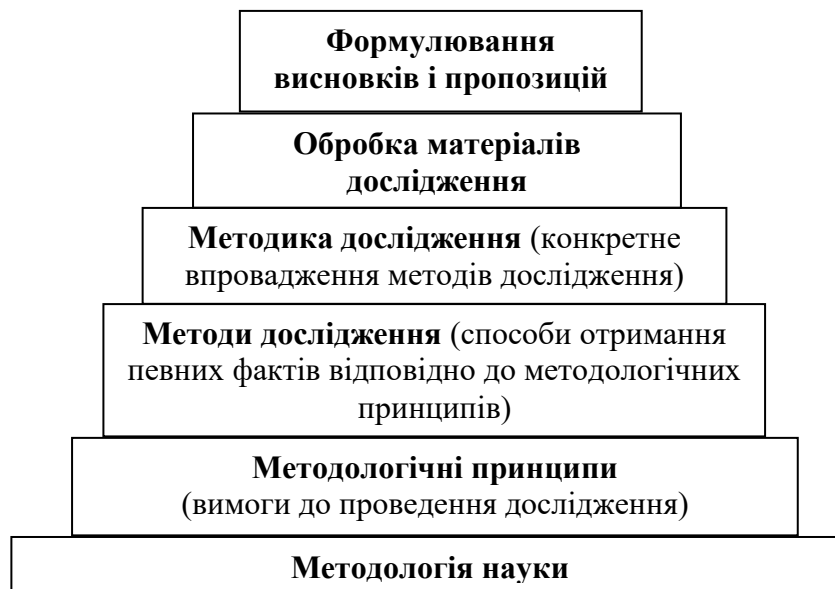

Рис. 1.1. Взаємозв'язок методології, методів і методики дослідження.

Теоретичний рівень наукового дослідження спирається на низку понять, зокрема таких, як «концепція», «визначення» та ін.

Концепція

Процес дослідження слід розпочинати з визначення концепцій, які описують емпіричний світ. *Концепція* – це абстракція, символ, який репрезентує об'єкт, його властивості або особливості поведінки. Наприклад, такі концепції, як «влада», «соціальний статус», «відносна бідність», «когорта», часто використовуються соціологами. Кожна наукова дисципліна розвиває власний унікальний набір концепцій. Для науковців ці концепції утворюють професійну мову. Коли дослідник уживає термін «когорта», то його колеги розуміють, що він мав на увазі групу людей, яким притаманні спільні демографічні характеристики, наприклад – вік [97].

Функції концепцій:

- концепції встановлюють спільну мову, що дає вченим змогу спілкуватися один з одним;
- концепції дають науковцям перспективу – шлях бачення соціального феномена;
- концепції дозволяють ученим класифікувати власний досвід, робити на його основі узагальнення;
- концепції є компонентами теорій – вони визначають зміст теорій та їх атрибути.

Визначення

Оскільки концепції виконують комунікативні функції у процесі здобуття певного досвіду, узагальнення, побудови теорій, то вони повинні бути чіткими, точними й загально визнаними. Такі концепції, як «влада», «бюрократія» тощо, мають різне значення для різних людей. Це, як правило, не створює проблем у повсякденному спілкуванні. Однак наука не може оперувати двозначною й неточною мовою. Науковці намагаються постійно вдосконалювати та розвивати наукову лексику. Однак попри те, що вдалося узгодити значення багатьох термінів, ще більше їх залишається багатозначними. Тому для того, щоб досягти точності та чіткості у використанні концепцій, упродовж дослідження науковці використовують два основні типи визначень: концептуальні та операційні.

Концептуальні визначення

Визначення, які описують одні концепції за допомогою інших, називаються концептуальними. Наприклад, концептуальним визначенням «відносної бідності» буде «сприйняття індивідом (групою, державою) різниці між ціннісними очікуваннями та ціннісними можливостями».

У конкретному випадку «сприйняття», «ціннісні очікування», «ціннісні можливості» є концепціями, які потребують дальшого визначення та уточнення.

На певному етапі досягається рівень концепцій, які вже не можуть бути пояснені іншими. Вони називаються «простими термінами». Наприклад: кольори, запахи, смаки, звуки. Їх значення є однаковими для представників різних наукових дисциплін і простих людей.

Своєю чергою, прості терміни поділяються на *визначення* та *похідні терміни*.

Визначення, наприклад, слова «лють», передбачає набір найменувань різних проявів поведінки, які легко спостерігаються.

Похідний термін – це той, який може бути пояснений за допомогою простих термінів. Наприклад, ми можемо визначити концепцію групи (похідний термін) як об'єднання двох або більше людей, що регулярно взаємодіють між собою. Похідні терміни є більш ефективними для використання, ніж прості терміни, оскільки легше раз сказати «група», ніж повторювати прості терміни, обсяг яких становить це поняття.

Для того, щоб спростити наукове спілкування, концептуальні визначення повинні відповідати таким вимогам:

- Визначення має вказувати на всі унікальні ознаки та якості досліджуваного поняття.
- Визначення не повинно бути циклічним. Тобто воно не має містити жодних найменувань елементів об'єкта чи явища, які визначаються. Наприклад, не можна визначати «бюрократичну організацію» як організацію з бюрократичними ознаками.
- Визначення має бути позитивним. Не слід визначати «сміх» як відсутність сліз. У такому випадку визначення не вказує на унікальні властивості явища чи об'єкта, а демонструє брак ознак іншого явища.
- У визначенні повинні використовуватися зрозумілі терміни [98].

Операційні визначення

Часто явища та події, які представлені концепціями, не можна спостерігати безпосередньо. Як приклад можна навести концепції «відносної бідності», «задоволення». У таких випадках дослідники повинні припускати емпіричне існування концепції. Вони роблять ці припущення використовуючи операційні визначення, тобто ті, які наповнюють концепції емпіричним змістом.

Операційні визначення є своєрідним містком між концептуально-теоретичним та емпіричним рівнями спостереження. Операційне визначення встановлює набір процедур, що описують діяльність, яку повинен виконати дослідник, щоб емпірично довести існування феномена, який описується концепціями. Таким чином, воно визначає «Що робити» та «Що спостерігати» для того, щоб увідповіднити

феномен з досвідом та розумінням дослідника. Ідея операційних визначень була запропонована вченим П. Бріджменом.

Концептуальні та операційні визначення

Концептуальні визначення – це визначення, які описують одні концепції, використовуючи інші. Дослідники, як правило, використовують *прості терміни*, які є конкретними й не можуть бути поясненими іншими концепціями, та *похідні терміни*, які утворюються через застосування простих термінів у концептуальних визначеннях.

Операційні визначення – описують набір процедур, яких повинен дотримуватися дослідник, щоб встановити існування феномена, описаного концепцією. Операційні визначення використовуються в тому випадку, коли немає можливості прямо спостерігати за певним явищем чи процесом.

Проблема відповідності

Коли дослідник переходить від концептуального рівня до рівня спостереження або навпаки, перед ним постає проблема відповідності або узгодженості між концептуальним та операційним рівнями. Так, «інтелектуальність» визначається як «здатність мислити абстрактно», а на операційному рівні – тестом на рівень інтелекту. Рівень відповідності між концептуальним рівнем та рівнем спостереження встановлюється за допомогою тесту на валідність. Однак слід зауважити, що не існує абсолютних критеріїв, які б підтвердили відповідність. Трапляються випадки, коли операційні визначення не покривають усіх елементів концептуального визначення.

Теоретичний «імпорт»

Концепції не завжди можуть бути визначені операційно, тобто їх не завжди можливо спостерігати безпосередньо чи опосередковано. Так, для концепцій «діалектичний матеріалізм», «комплекс Едіпа», «Его» не існує відповідних операційних визначень.

Сучасна наука передбачає два варіанти вирішення такої проблеми.

Згідно з традиційним операційним підходом, концепції, які неможливо визначити на операційному рівні, не слід використовувати в наукових дослідженнях, оскільки їх неможливо верифікувати.

Інший підхід пов'язаний з твердженням про те, що концепції можуть набувати змісту не тільки через їх пряму операціоналізацію, а й через теоретичний імпорт. Тобто деякі концепції набувають змісту

винятково в контексті теорій, у яких вони були введені. Так, концепція «аномії» набуває сенсу в межах теорії самогубства Е. Дюркгейма, а концепція «Его» має значення в психоаналітичній теорії.

Теорія, її функції і типи

Не піддається сумніву, що чи не найголовнішою функцією емпіричного дослідження є вдосконалення відомих теорій та створення нових. Своєю чергою, теорії збагачують науку. Однак у науковому вжитку відсутнє не лише єдине визначення теорії, а й немає спільного підходу до її розуміння.

Деякі вчені схильні ототожнювати теорію з будь-яким видом концептуалізації. У випадках, коли концепції типу «бюрократія», «влада», «девіація» є визначеними та використовуються для інтерпретації емпіричного феномена, вони прирівнюються до теорій.

Інша група дослідників ототожнює теорію з «історією ідей». Другі розуміють теорію в більш вузькому сенсі – як логіко-дедуктивну систему, що складається з набору взаємозалежних концепцій, з яких твердження можуть бути виведені через дедукцію.

Попри розбіжності у визначенні поняття «теорія», вчені солідарні в тому, що є обов'язковий зв'язок між теорією і практикою. Тому філософські ціннісні твердження, які не можуть бути емпірично доведеними або спростованими, не є теоріями. Скажімо, можна бути абсолютно впевненим, що комунізм є найбільш справедливою економічною системою, однак на практиці це неможливо довести або спростувати.

Типи і функції теорій

Однією з причин розбіжностей у визначенні теорій є те, що існує багато їх різновидів, які мають різні цілі. Вчені об'єднують теорії відповідно до їх функцій та виділяють чотири рівні:

- «Ad hoc» класифікаційні системи – категоріальні судження, що організують емпіричні дані. (Приклад. Усі групи населення в нашій країні живуть в гармонії одна з одною. Відповіді на це запитання анкети можна класифікувати у чотирьох категоріях: «Цілком згоден», «Згоден», «Цілком не згоден», «Не згоден».)
- Таксономії – системи категорій сконструйовані для зручності емпіричного спостереження. Вони дозволяють досліднику описати відносини між категоріями. (Приклад. Урядові витрати включають

їх розподіл за різними програмами. Якщо при стабільній сумі загальних витрат збільшити останні на програму озброєння, то це призведе до скорочення витрат на інші програми.)

- Концептуальні схеми – описові категорії, які системно розміщені у структурі обґрунтованого твердження. Твердження, включені до схеми, узагальнюють та пояснюють емпіричні спостереження.
- Теоретичні системи – поєднують таксономії і концептуальні схеми, встановлюючи систематичні залежності між описами, поясненнями і передбаченнями. Припущення у теоретичних системах взаємозалежні таким чином, що дозволяють виводити одне твердження з іншого. (Приклад. Теорія суїциду Е. Дюркгейма.)

Моделі

Концепція моделі є близькою до ідеї теорії і є способом концептуального впорядкування. Як і в інших наукових дисциплінах, модель може розглядатися як подібність до чогось.

У соціальних науках моделі зазвичай складаються з символів. Такі символи можуть бути представленими характеристиками певних емпіричних феноменів, їх компонентами, відносинами між ними, що розміщені у певній логічній послідовності відповідно до певних концепцій. Таким чином, модель у соціальних науках – це абстракція, яка впорядковує та спрощує наше бачення реальності через відображення лише найбільш значущих її характеристик.

Модель, отже, не лише представляє реальність, а й підкреслює ті її аспекти, які, на думку дослідника, мають стосунок до досліджуваної проблеми. Це дозволяє останньому побачити у дещо спрощеному вигляді важливі взаємини, виконати їхню перевірку [99].

Теорія, моделі та емпіричне дослідження

Соціальні науки, як і інші наукові дисципліни, базуються на двох основних компонентах: теорії та емпіричному дослідженні. Соціальні науки оперують у двох «світах»: світі спостереження та досвіду та у світі ідей, теорії та моделей. Запровадження систематичного взаємозв'язку між ними забезпечує ефективність соціальних наук, дозволяє пояснювати феномени соціального життя та робити обґрунтовані припущення.

Однак варто зауважити, що немає єдиної думки щодо того, як такий зв'язок повинен забезпечуватися. Частина вчених

дотримуються думки, що дослідження має передувати будь-якій теорії, інші ж вважають, що теоретичні побудови можуть передувати емпіричному дослідженню.

«Теорія перед дослідженням»

Цей підхід бере свій початок від К. Поппера, який сформулював його найбільш системно. Теорія перед дослідженням передбачає п'ять послідовних кроків:

1. Сформулювати чітку теорію або модель.
2. Відібрати для емпіричної перевірки припущення, які впливають з теорії або моделі.
3. Сконструювати проект дослідження та перевірити припущення.
4. Якщо припущення спростовані емпіричними даними, то внести корекції у теорію або проект дослідження та повернутися до етапу 2.
5. Якщо припущення підтверджені, то відібрати інші припущення для перевірки з метою вдосконалення теорії.

«Дослідження перед теорією»

Одним із найбільш відомих прихильників цього підходу був Р. Мертон. Дослідження перед теорією передбачає виконання таких чотирьох кроків:

1. Дослідити феномен та виділити його характеристики.
2. Виміряти характеристики в різних ситуаціях.
3. Проаналізувати здобуті дані стосовно наявності системних зв'язків.
4. Якщо такі зв'язки виявлено, сформулювати теорію. Теорія може належати до будь-якого типу, згаданого вище, однак перевага надається теоретичним системам.

Слід зауважити, що в обох підходах саме теорія вважається показником наукового прогресу. На сучасному етапі розвитку соціальних наук немає догматичних тверджень, які б надавали перевагу одній із згаданих стратегій.

1.3. Поняття та класифікація досліджень у соціальній роботі.

Формою існування і розвитку науки є наукове дослідження як діяльність, спрямована на всебічне вивчення об'єкта, процесу або явища, їхньої структури і зв'язків, а також отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів. Його об'єктом є матеріальна або ідеальна системи, а предметом – структура системи, взаємодія її елементів, різні властивості, закономірності розвитку та ін.

Дослідження як метод пізнання соціальної дійсності використовується різними науками (соціальна робота, соціологія, філософія, психологія, педагогіка та ін.) Відповідно існують різні визначення цього поняття (табл. 1.3) [94; 95; 100; 101; 102].

Таблиця 1.3

Визначення поняття «дослідження»

Зміст поняття	Наукове джерело, автор
Дослідження – це процес вироблення нових знань, один із видів пізнавальної діяльності. Будь-яке дослідження характеризується об'єктивністю, доказовістю, точністю.	Кузін Ф.
Дослідження (наукове) розглядається як діяльність зі здобуття нових наукових знань окремим індивідом – вченим, дослідником або їх групою, колективом.	Новіков А.
Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні дані про досліджуване явище чи процес для їх дальшого використання в практиці соціального управління.	Шерегі Ф.
Наукове дослідження – це процес вироблення нових наукових знань, один із видів пізнавальної діяльності.	Філософський словник
Дослідження – це вид діяльності людини, що полягає в: а) розпізнаванні проблем і ситуацій; б) визначенні їх походження; в) виявленні властивостей, змісту, закономірностей поведінки і розвитку; г) встановлення місця цих проблем і ситуацій в системі накопичених знань; д) знаходженні шляхів, засобів і можливостей використання нових уявлень або знань про певну проблему в практиці її розв'язання.	Коротков Е.
Наукове дослідження – це форма існування і розвитку	Максименко О.

<p>науки. Структуру організації наукових досліджень доцільно представити у вигляді чотирьох компонентів: перший – загальні питання наукових досліджень (теорія, методологія і методи); другий – процеси наукових досліджень (форми, методи і засоби пізнання); третій – методика наукових досліджень (вибір конкретних форм, методів і засобів, ефективних для відповідної галузі науки чи галузі професійної діяльності); четвертий – технологія наукових досліджень (сукупність знань про процеси наукових досліджень і методики їх виконання).</p>	
<p>«Дослідження-дія», або «дієве дослідження» (action research) – новий підхід, завдяки якому вдається об'єднати людей таким чином, що вони виявляються учасниками певного дослідження, заснованого на спільному виконанні визначеної дії.</p>	Wagner D.

Отже, дослідження – це процес отримання інформації, необхідної для виявлення проблем, розробки методів збору інформації, її аналізу та інтерпретації даних. Таке визначення відбиває сутність і основні напрями досліджень. Кінцева мета дослідження – практичне вирішення соціальних проблем, пов'язане з управлінням певними соціальними процесами, а також їхнім плануванням і прогнозуванням.

У більш загальному вигляді дослідження можна визначити як систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: здобути достовірні дані про досліджуване явище чи процес, про тенденції їхнього розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці управління суспільним життям.

Дослідження в галузі соціальної роботи різноманітні. Необхідно бачити і розуміти цю різноманітність, щоб правильно вибрати тип дослідження.

Класифікують типи досліджень на основі певних критеріїв, які відображають основні характеристики дослідження і його наукові (практичні) інтереси [95; 97; 101; 103].

Класифікація типів досліджень за характером спрямованості:

1) *фундаментальні дослідження*, спрямовані на розробку і розвиток теоретичних концепцій науки, її наукового статусу, її

історії. Результати фундаментальних досліджень не завжди реалізуються у практиці;

2) *прикладні дослідження* вирішують більшою мірою практичні завдання або теоретичні питання практичного спрямування. Зазвичай прикладні дослідження є логічним продовженням фундаментальних, стосовно яких вони мають допоміжний характер;

3) *розробки*; їхнє завдання – безпосереднє обслуговування практики.

Класифікація типів досліджень за змістом:

1) *соціологічне дослідження* – один із способів розвитку і накопичення соціологічних знань; система логічних і послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для здобуття наукових знань про соціальне явище, процес;

2) *педагогічне дослідження* – наукова робота, що має на меті виявлення нових знань про педагогічну дійсність (закономірності, принципи, методи, зміст навчання і виховання та ін.); суть дослідження полягає в тому, що науковець спостерігає і описує факти, формулює проблему, що породжується фактами і самим науковим пошуком, пропонує шляхи вирішення проблеми, обґрунтовані аналізом теорій і досвіду, і дістає результати у вигляді нових теорій, правил, методів, засобів, навчальних посібників тощо;

3) *психологічне дослідження* – наукове вивчення психічних явищ; це комплекс заходів, спрямованих на визначення наявності та ступеня вираженості індивідуально-психологічних якостей особистості;

4) *соціальне дослідження* – це, по-перше, міждисциплінарне дослідження, а по-друге – дослідження конкретних соціальних проблем у міждисциплінарних сферах, до яких належить і соціальна робота. У цьому сенсі поняття «соціальне дослідження» є ширшим за поняття «соціологічне дослідження». Соціальні дослідження охоплюють будь-які соціальні проблеми суспільства, навіть ті, які не обов'язково належать до галузі соціології;

5) *дослідження в соціальній роботі* – це вивчення соціальної роботи як професійної практики, аналіз теоретичних припущень, методів і рівнів інтервенції, дослідження соціальних проблем і способів їх вирішення, аспектів поведінки індивідів і груп та ін.

Класифікація видів досліджень за джерелом фінансування:

- 1) бюджетні дослідження, які фінансуються з коштів державного бюджету;
- 2) дослідження, які фінансуються організаціями-замовниками, відповідно до господарських угод;
- 3) дослідження, які не фінансуються й виконуються з ініціативи вченого, за індивідуальним планом викладача та ін.

Класифікація видів досліджень за змістом завдань дослідження:

1) *розвідувальне дослідження* – простий вид дослідження, який охоплює невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеній програмі й стиснутому за обсягом інструментарії. Розвідувальне дослідження може використовуватися як попередній етап глибоких масштабних досліджень для отримання додаткової інформації про об'єкт і предмет, а також для виявлення труднощів, які можуть трапитися в ході його проведення. Зазвичай у розвідувальному дослідженні використовується один із найбільш доступних методів збору первинної соціологічної інформації, що дозволяє виконати його за короткий час;

2) *описове дослідження* – більш складний вид: за своїми цілями і завданнями воно передбачає виявлення емпіричних відомостей, що дають відносно цілісне уявлення про досліджуване явище, його структурні елементи. Описове дослідження проводиться за повною, досить детально розробленою програмі на базі методично апробованого інструментарію. Описове дослідження зазвичай застосовується, коли об'єкт аналізу – відносно велика спільність людей, що відрізняється різноманітними характеристиками. У таких ситуаціях виокремлення в структурі об'єкта вивчення однорідних груп дозволяє виконати послідовну оцінку, порівняння і зіставлення певних характеристик, а крім того, виявити наявність або відсутність зв'язків між ними. Вибір методу збору інформації в описовому дослідженні визначається його завданнями і спрямованістю;

3) *аналітичне дослідження* – вид соціологічного аналізу, що має на меті не тільки опис структурних елементів досліджуваного явища, а й з'ясування причин, які лежать в його основі і зумовлюють характер, поширеність та інші властиві йому риси. Аналітичне дослідження має велику практичну цінність. Його підготовка потребує ретельно розробленої програми та дослідницького інструментарію. Для цього нерідко за допомогою розвідувального або

описового дослідження збираються відомості, які дають попереднє уявлення про окремі сторони досліджуваного об'єкта і предмета, дозволяють вибрати оптимальні шляхи їх дальшого поглибленого аналізу.

Класифікація типів досліджень за тривалістю їх проведення:

1) *разове дослідження* – дозволяє отримати інформацію про стан і кількісні характеристики будь-якого предмета, явища або процесу в момент його вивчення. Цю інформацію можна назвати статистичною, оскільки вона відображає актуальний стан досліджуваного об'єкта (процесу чи явища);

2) *повторне дослідження* – дає змогу отримати інформацію про стан і кількісні характеристики будь-якого предмета, явища або процесу в різний період часу. Таку інформацію можна назвати динамічною, оскільки вона відбиває тенденції зміни в повторних дослідженнях. Виділяють такі види повторного дослідження:

а) *панельне дослідження* – це вивчення одного і того ж об'єкта через певні інтервали часу. Головна мета – це дослідження тенденції розвитку та динаміки соціального явища або процесу в часі. За допомогою нього можна вивчити зміни, що відбуваються в будь-якій групі людей протягом певного проміжку часу. Недоліком є складність збереження вибірки протягом дослідницької роботи;

б) *лонгітюдне дослідження* – вид повторного комплексного, багатоцільового дослідження, при якому ведеться опис всіх етапів психічного і соціального розвитку індивіда в процесі його життєвого самовизначення. Завдяки йому можна отримати інформацію про багато важливих соціальних проблем, як-от: вибір професії, професія і соціальна адаптація, зміна ціннісної свідомості і поведінки молоді в процесі самовизначення та ін.;

в) *поколінне дослідження* – вивчає більш специфічні сукупності (когорти) населення протягом певного часу. Когорта – це спільність людей, які переживають однакові події чи процеси в одні й ті ж періоди часу. Поняття «когорта» при проведенні досліджень використовується в тому разі, якщо виникає потреба виявити індикатори соціальних змін і процесів, дослідити вплив соціальних, культурно-історичних змін на процеси розвитку особистості, вивчити механізми соціалізації особистості та ін.

Класифікація типів досліджень за умовами проведення:

1) *польове дослідження* – спрямоване на повне і глибоке вивчення соціальних об'єктів для отримання інформації, яка необхідна для пояснення соціальних явищ і процесів. Тому об'єкт польового дослідження завжди повинен мати чіткі часові та просторові межі (конкретний трудовий колектив, студенти певного ЗВО, територіальна спільність та ін.);

2) *лабораторне (експериментальне) дослідження* – антонім поняття «польове дослідження». Якщо при польовому дослідженні вивчення соціального об'єкта виконується в природних умовах, а втручання дослідника в ситуацію спостережень по можливості зводиться до мінімуму, то при лабораторному дослідженні поведінка людей вивчається в штучно створеній ситуації.

Класифікація типів досліджень за тривалістю:

1) *короткі* – дослідження проводяться 2–3 місяці (як правило, якщо мова йде про просте дослідження);

2) *середні* – дослідження проводяться 4–6 місяців;

3) *тривалі* – дослідження проводяться 7–9 місяців (складні дослідження).

1.4. Підготовка наукового дослідження в соціальній роботі: розробка програми і робочого плану.

Програма наукового дослідження в соціальній сфері

Програма дослідження – це виклад теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) дослідження, його гіпотез і процедур їхньої перевірки. Програма включає всебічне теоретичне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. Програма дослідження в соціальній сфері зазвичай складається з методологічної та методичної (процедурної) частин.

Успішне проведення наукового дослідження без складання програми є малоефективним. Не випадково програму називають стратегічним документом дослідження. Ознайомившись з програмою, можна відразу зрозуміти концепцію всього дослідження, дії його

організаторів, за допомогою яких робиться спроба аналізу тієї чи іншої проблеми.

Програма доповнюється робочим планом, у якому упорядковуються етапи роботи, терміни виконання дослідження, оцінюються необхідні ресурси та ін. [104; 105].

Зміст методологічної та методичної частин програми

Методологічна частина програми містить докладний, чіткий і завершений виклад таких основних питань:

- формулювання і обґрунтування проблеми дослідження;
- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- визначення мети і завдань дослідження;
- формулювання гіпотези дослідження;
- логічний аналіз основних понять дослідження.

Розглянемо деякі з цих складових методологічної частини програми докладніше.

Проблема дослідження – це складне питання або завдання, яке потрібно розв'язати, а наявність проблеми (проблемної ситуації) є вихідним положенням будь-якого наукового дослідження.

Основними передумовами виникнення проблем є недостатність знань або суперечливість наукових поглядів на процеси і явища.

Постановка наукової проблеми передбачає:

- виявлення дефіциту знань про що-небудь або суперечливість наявних;
- усвідомлення потреби в усуненні цього дефіциту;
- опис проблемної ситуації природною мовою і далі формулювання проблеми в наукових термінах.

Зазначені підходи до постановки наукової проблеми є загальними і не завжди можуть бути реалізовані в повному обсязі під час проведення наукових досліджень. З практичної точки зору вибір досліджуваної проблеми може бути продиктований не тільки типом дослідження та науковою спеціальністю, а й низкою інших обставин. По-перше, у дослідника може не виявитися доступу до необхідної кількості носіїв проблеми. По-друге, дослідник може не дістати згоди учасників дослідження на участь у ньому. По-третє, в розпорядженні дослідника може не виявитися необхідного інструментарію, зокрема методик, що дозволяють виміряти досліджуване явище. По-четверте,

метою дослідження може бути виявлення причиново-наслідкового зв'язку між будь-якими змінними, тоді як нема можливості застосування експериментального методу.

Проблеми дослідження можна розділити на дві групи:

- логіко-пізнавальні (гносеологічні) – проблеми, зумовлені браком знань про стан, тенденції зміни будь-яких соціальних явищ (процесів);
- предметні – проблеми, викликані зіткненням інтересів соціальних груп, спільнот.

Формулювання проблеми (теми) дослідження є вкрай важливим етапом дослідницької роботи. Сформульована тема дослідження повинна бути відповідним чином обґрунтована. Обґрунтувати тему дослідження – означає довести фактами, серйозними доказами актуальність досліджуваної проблеми.

Проблема завжди має свого носія. Носій проблеми і виступає об'єктом дослідження.

Об'єкт дослідження – це те, на що спрямований процес пізнання. Так, об'єктами досліджень у соціальній роботі є соціальні процеси чи явища. Точне визначення об'єкта дослідження сприяє правильному визначенню його предмета.

Предмет дослідження – це аспекти, властивості досліджуваного об'єкта, які вивчаються з певною метою при заданих умовах і обставинах. Предмет дослідження неможливо виділити і описати поза рамками будь-якої науки або комплексу наук. Для кожної науки в будь-якому предметі вивчення (загальнонауковому, міждисциплінарному, спеціальному) є власний аспект розгляду. Він може бути по-різному сформульований в теоретичному, емпіричному і прикладному дослідженні.

Предмет дослідження визначає мету і завдання роботи.

Мета дослідження – передбачення у свідомості дослідника результату, на досягнення якого спрямоване дослідження. Тобто мета дослідження – це його головний очікуваний кінцевий результат.

Постановка завдань дослідження передбачає вибір шляхів і засобів досягнення мети дослідження. Серед завдань дослідження повинні бути ті, які забезпечать виявлення нових фактів, а також завдання, що допоможуть включити їх у систему наявних знань. Мета і завдання дослідження взаємопов'язані між собою.

До основних відносять такі групи завдань:

1. Історико-діагностична група – пов'язана з вивченням історії та сучасного стану проблеми, визначенням або уточненням понять, передумов для проведення дослідження.

2. Теоретико-моделююча група – передбачає розкриття сутності і структури досліджуваного об'єкта, факторів його формування, створення моделі способів його перетворення.

3. Практично-перетворювальна група – спрямована на розробку і використання методів, прийомів, засобів раціональної організації соціальних процесів, їх перетворення і формулювання практичних рекомендацій.

Важливою складовою програми дослідження є **формулювання гіпотези**.

Гіпотеза – це наукове припущення, яке впливає з теорії і потребує перевірки в процесі дослідницької роботи. Це попередня відповідь на проблему дослідження, сформульована у вигляді чітко визначеної залежності між залежною і незалежною змінними. Гіпотеза є попередньою відповіддю, оскільки вона може бути верифікованою тільки після емпіричної перевірки. Коли дослідник формулює гіпотезу, він не знає, чи буде вона доведеною, чи спростованою. Тобто гіпотези спочатку формулюються, а потім верифікуються.

Гіпотези виводяться дослідниками дедуктивно – з теорій; індуктивно – через пряме спостереження; за допомогою інтуїції; всіма способами одночасно.

Дослідницькі гіпотези мають чотири важливі характеристики. Вони повинні бути чіткими; специфічними; придатними для емпіричної перевірки доступними методами; вільними від ціннісних суджень.

Гіпотези повинні бути чіткими. Щоб перевірити гіпотезу емпірично, потрібно визначити всі змінні у гіпотезі. Концептуальні та операційні визначення допомагають зробити гіпотезу більш чіткою. Велику допомогу у формулюванні гіпотези можуть надати наукова література та консультації з експертами.

Гіпотези повинні бути специфічними. Дослідник повинен вказати на очікувані залежності між змінними, зазначивши їх напрямок (прямий чи зворотний) та умови, за яких зв'язки будуть дійсними. Гіпотези, де лише стверджується, що X виявляє взаємну залежність з

У, є занадто загальними. Зв'язок між ними може бути прямим або зворотним. Крім того, зв'язок залежить від місця, часу й одиниці аналізу. У прикладі з рівнем освіти і прибутками можна перевіряти вказану залежність для окремих індивідів, для груп або ж для цілих країн.

Гіпотези повинні бути придатними для емпіричної перевірки доступними методами. Наприклад, неможливо довести, що об'єкт *A* довший за об'єкт *B*, якщо у нас немає лінійки.

Гіпотеза повинна бути позбавлена оціночних суджень. В ідеалі цінності, переконання та суб'єктивні судження дослідника не повинні мати місця у дослідженні. Однак значна частина вчених вказує на те, що у соціальних науках такого досягти практично неможливо. У такому разі дослідник повинен бути цілком свідомим щодо своїх вподобань і цінностей та намагатися максимально обмежити їх вплив на дослідження.

Логічний аналіз основних понять дослідження (головним чином понять, що увійшли до визначення предмета дослідження) передбачає точне і всебічне пояснення їх змісту і структури, з'ясування співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, почерговий аналіз яких може дати цілісне уявлення про його стан. Наприклад, при вивченні соціальної активності тієї чи іншої категорії людей логічний аналіз основного поняття «соціальна активність» передбачає виокремлення таких його складових, як активність трудова, суспільно-політична, активність у сфері пізнання, культури тощо.

Аналіз основних понять має безпосередній вплив на підбір інструментарію для збору первинної інформації, допомагає згодом правильно пояснити результати дослідження.

Одиниці аналізу

В процесі формулювання проблеми дослідження серйозна увага повинна бути надана одиницям аналізу, найбільш елементарним частинам феномена, який буде вивчатися. Одиниця (рівень) аналізу має визначальний вплив на програму дослідження, збирання даних та їх аналіз. Слід чітко визначити, що буде вивчатися – сприйняття, ставлення чи поведінка. Не менш важливою є відповідь на питання про те, на кому буде концентруватися дослідження – на індивідах чи групах, на соціальних інститутах чи суспільствах.

Загалом не існує жодних обмежень у виборі одиниць, які аналізуватимуться протягом дослідження. Однак, коли дослідник уже зробив свій вибір, всі процедури дослідження, рівень узагальнення і теоретизування мають бути узгодженими з одиницями аналізу. Цей етап дослідження вважається критичним. Оскільки одиниці аналізу володіють унікальними атрибутами, то й узагальнення і теоретизування, зроблені для різних соціальних груп, будуть абсолютно різними.

Дослідник повинен урахувати, що навіть дуже подібні концепції мають різні атрибути (характеристики, що спостерігаються) залежно від одиниць аналізу. Скажімо, концепція «виживання» може стосуватися як окремого індивіда, так і групи, цілої нації і всього людства. Однак «виживання» буде мати різні значення у застосуванні згаданих одиниць аналізу. Для індивіда виживання, очевидно, буде мати певні поведінкові наслідки, а для соціального інституту – радше юридичні.

Поширені помилки у дослідженні, пов'язані з одиницями аналізу:

- формулювання висновків про індивідів безпосередньо зі свідчень, зібраних про групи, суспільства або народи;
- формулювання висновків про групи, суспільства безпосередньо зі свідчень, зібраних про поведінку індивідів.

«Змінні» в дослідженнях

У процесі дослідження при переході з концептуального до емпіричного рівня концепції перетворюють у змінні. Таким чином, концепції представляються в гіпотезах та перевіряються за допомогою змінних.

Концепції перетворюються у змінні через їх представлення у вигляді набору значень. Якщо дослідник приписує числа (один із типів значень) об'єктам, вони надалі представлені у вигляді набору чисел. Таким чином, змінна – це емпірична властивість, яка може приймати два або більше значення. Якщо властивість може змінюватися кількісно або якісно, її можна розглядати як змінну. Наприклад, «соціальний клас» є змінною, оскільки він може приймати значення: «нижчий», «нижчий середній», «середній», «середній вищий», «вищий».

Змінна, яка має тільки два значення, називається *дихотомною змінною*. Дослідники також вважають за потрібне чітко розрізняти залежні, незалежні та контрольні змінні.

Залежна та незалежна змінні

Залежна змінна – та, за якою експериментатор спостерігає в процесі дослідження. Змінна, за допомогою якої дослідник пояснює зміни залежної змінної, називається *незалежною*. Незалежна змінна в літературі часто називається *пояснювальною змінною*. Незалежна змінна є ймовірною причиною змін значень залежної змінної. Іншими словами, залежна змінна зазнає впливу та змінює своє значення під дією незалежної змінної.

Наприклад, дослідник хоче пояснити, чому одні люди беруть більш активну участь у політичному житті, ніж інші. Виходячи з теорії соціальної стратифікації, дослідник може вважати, що чим вищим є соціальний клас людини, тим активніше вона буде брати участь у політичному житті. У цьому випадку дослідник припускає, що участь у політичному житті (залежна змінна) є результатом соціального класу (незалежна змінна); соціальний клас, імовірно, впливає на рівень участі у політичному житті.

Варто звернути увагу на те, що відмінності між залежною і незалежною змінними є аналітичними й стосуються винятково дослідницьких цілей. У реальному житті змінні є ні залежними, ні незалежними: дослідник самостійно вирішує, як їх розглядати, відповідно до цілей дослідження. Змінна, яка в одному дослідженні розглядається як залежна, в іншому може виступати в ролі незалежної.

Контрольні змінні

Контрольні змінні використовуються з метою знизити ризик додаткового, окрім незалежних змінних, впливу на залежну змінну. Контрольні змінні вводяться для перевірки можливості того, що залежності, які емпірично спостерігаються між незалежною та залежною змінними, є випадковими. Випадкові залежності – це зв'язки, які можуть бути пояснені не тими змінними, які вказані у гіпотезі. Іншими словами, якщо вплив всіх інших змінних є обмеженим (контрольованим) і залежність між незалежною і залежною змінними спостерігається емпірично – то таку залежність можна вважати невинуватою. Використовуючи контрольні змінні, дослідники можуть переконатися, що залежності, які спостерігаються, є причиновими, тобто такими, які були передбачені

у гіпотезі, а не зумовлені дією непередбачуваних зв'язків та інших феноменів.

Наприклад, кількість пожежників під час пожежі може свідчити про рівень шкоди, заподіяної вогнем. Більша кількість пожежників говорить про ймовірність значних збитків від пожежі. Однак розмір шкоди залежить не від кількості пожежних, а від масштабу пожежі. Таким чином, у цьому випадку масштаб пожежі виступає контрольною змінною, яка дозволяє стверджувати, що ми спостерігаємо випадкову залежність між кількістю пожежних (незалежна змінна) та рівнем шкоди (залежна змінна) (рис. 1.1).

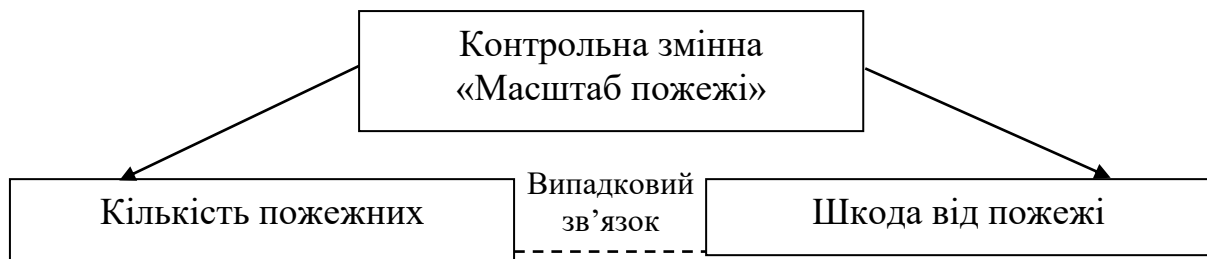

Рис. 1.1. Приклад визначення контрольної змінної.

Методична частина програми дослідження містить визначення обстежуваної сукупності (вибірки), характеристику використовуваних методів і методик проведення дослідження.

Робочий план дослідження

Робочий план дослідження визначає основні заходи і дає змогу заздалегідь передбачити й найбільш точно визначити обсяг наукових, організаційних і фінансових витрат, надає дослідженню ритмічності на всіх етапах його проведення.

Розробка такого плану передбачає суворе дотримання певних принципів і правил. У найбільш загальному вигляді вони ідентичні з принципами планування управлінської діяльності.

Структурними компонентами плану наукового дослідження є його етапи та різні за видами і формою науково-дослідні та організаційно-технічні процедури і операції. Всі вони можуть бути згруповані відповідно до послідовності їх виконання в чотири групи.

1. Визначаються і затверджуються програма та інструментарій дослідження; відбувається формування і підготовка групи збору первинної інформації; проводиться пробне дослідження і за його підсумками вносяться корективи в програму та інструментарій збору

інформації; розмножуються анкети, бланки методик та ін. для емпіричного дослідження; відбувається складання кошторису і розрахунків матеріальних витрат на дослідження.

2. Фіксуються всі організаційні і методичні види робіт, що забезпечують чітке проведення емпіричного дослідження.

3. Визначається сукупність операцій, пов'язаних з підготовкою первинної інформації до обробки та власне її обробкою.

4. Відбувається аналіз результатів обробки здобутих даних, підготовка текстів попереднього і підсумкового звітів, вироблення практичних рекомендацій.

1.5. Цінності та етичні аспекти в процесі соціального дослідження.

У повсякденному житті ми вживаємо твердження двох типів: позитивні і нормативні. Однією з особливостей науки як такої є її здатність чітко розрізняти твердження про те, що сталося (позитивні), і твердження про те, чому бажано б сталося (нормативні).

Позитивні твердження стосуються того, що сталося, стається, або станеться. Нормативні – про те, що могло б статися. Останні значною мірою залежать від суджень про те, що таке «добре» і що таке «погано», і таким чином тісно пов'язані з нашим філософським, життєвим, культурним і релігійним досвідом.

Виходячи з цього визначення, наука намагається користуватися твердженнями, вільними від ціннісних компонентів. Однак на практиці надзвичайно важко відокремити вірування, що існують в суспільстві, та ідеї, які панують в суспільстві. Іноді суспільні цінності проникають у науку, вказуючи на перспективи її розвитку, а іноді наукові досягнення інкорпоруються в суспільні вірування.

Соціальні науки мають справу з феноменами, які зазвичай уже давно проінтерпретовані людьми й наділені ними ціннісними значеннями в повсякденному житті. Саме це є однією з принципових відмінностей між соціальними та природничими науками.

Ціннісні судження розміщуються між світом фактів та світом особистих уподобань. Частина вчених вважає, що в процесі дослідження треба максимально уникати використання ціннісних суджень шляхом постановки універсальних об'єктивних запитань. Інша частина наполягає, що цінності є фундаментальною складовою

природи людини, а тому наука не повинна їх уникати. Не слід намагатися знизити роль ціннісних суджень – варто шукати ті цінності, на яких вони базуються, і те, яким чином впливають на самі судження [106; 107].

Цінності в процесі дослідження

Будь яке дослідження включає ціннісний компонент і зазнає від нього істотного впливу. Аналізуючи результати дослідження, слід поставити низку простих запитань: хто його фінансував? з яким наміром воно проводилося? хто та яким чином його проводив? як воно було сплановано й проведено? яким чином було інтерпретовано та використано його результати? Такий підхід дозволяє зрозуміти контекст, у якому відбувалося дослідження, та вплив на нього можливих факторів етичного чи політичного характеру. Варто пам'ятати, що кожне дослідження явно чи приховано зазнає їх впливу на різних етапах.

1. Інтерес, який зумовлює дослідження.
2. Мета, завдання та планування дослідження.
3. Процес збирання даних.
4. Інтерпретація даних.
5. Використання результатів дослідження.

Слід враховувати, що різноманітні соціальні групи мають відмінні інтереси та зазвичай роблять усе можливе для задоволення цих інтересів. Визначення проблеми дослідження на основі цінностей впливає на всі етапи дослідження, насамперед на його цілі. Процес постановки проблеми залежить від кількох факторів, які, своєю чергою, перебувають під впливом цінностей або відображають домінування цінностей певної соціальної групи в суспільстві. Такими факторами, зокрема, є культура, історія та влада в суспільстві.

Різні культури мають різні системи цінностей. Оскільки ціннісні системи груп відрізняються, те, що є проблемою для однієї групи, може не бути проблемою для іншої. Наприклад, у деяких ісламських країнах шлюб одного чоловіка з кількома дружинами є нормальним явищем. Між тим, для європейських суспільств така шлюбна практика є проблематичною й не сприймається більшістю населення. Також варто зауважити, що ціннісні відмінності існують не тільки між суспільствами, а й у межах одного суспільства.

Суспільства змінюються в процесі історичного розвитку, а разом з ними змінюється сприйняття соціальної реальності та соціальних

проблем. Те, що сприймається як неприйнятне, девіантне в один момент історичного розвитку, може сприйматися як норма через деяких час. Плануючи дослідження, дослідник повинен брати до уваги швидкі зміни, яких зазнає суспільство.

Влада нерівномірно розподілена між різними групами суспільства. Визначення певного соціального феномена як проблеми залежить від наявності більшої влади у тих, хто визначає, ніж у тих, кого визначають як проблему. Відповідно дослідник повинен вивчати не тільки проблему, а й середовище та цінності, які спричинили постановку саме цієї проблеми.

Таким чином, «об'єктивність» дослідження слід аналізувати з точки зору того, для кого та чому воно є об'єктивним. Наприклад, феміністки вважають, що об'єктивні дослідження фемінізму, що проводяться дослідниками чоловіками, насправді зазнають сильного впливу «чоловічих» цінностей на всіх етапах проведення, а саме: постановки проблеми, визначення дослідницьких задач, планування, збирання даних, їх обробки та інтерпретації. Важливим також є вплив замовника, тобто того, хто замовляє та оплачує дослідження. Психологічний тиск, бажання задовольнити замовника призводить до вибірковості. Тобто значення одних результатів дослідження применшується чи взагалі замовчується, а інших – перебільшується.

Отже, досліднику надзвичайно важко, а радше неможливо уникнути впливу цінностей та ціннісних суджень. Однак кваліфікований фахівець повинен пам'ятати та максимально враховувати те, яким чином вони впливають на різні етапи процесу дослідження. Особливо це важливо на етапі інтерпретації та ознайомлення ширшої громадськості з результатами дослідження.

Проте є й прихильники об'єктивної, «чистої» науки. Вони вважають, що досягти об'єктивності дослідження можна, якщо розмежувати «інформативні» та «характеризуючі» ціннісні судження. Інформативні ціннісні судження пов'язані з прийняттям або неприйняттям певних моральних і соціальних ідеалів. Наприклад, неприйняття способу життя певних соціальних груп.

Характеризуючі ціннісні судження пов'язані з визначенням рівня, до якого те чи інше соціальне явище наявне в суспільстві. Наприклад, визначення протестного рівня населення. На думку вчених, об'єктивне дослідження повинно мати справу винятково з характеризуючими ціннісними судженнями.

Водночас, М. Вебер стверджував, що дослідження, яке спирається суто на факти, не покаже інших результатів, ніж нерівний розподіл влади в суспільстві. Особливо помітним це є в соціальній роботі. Дослідження дискримінації чи соціального виключення, позбавлене ціннісних суджень дослідника щодо неприпустимості такого явища, навряд чи принесе якісь інші результати, крім констатації самого факту дискримінації.

У будь-якому разі завдання дослідження полягає в тому, щоб допомогти людям знайти найкращий шлях досягнення поставленої мети. Соціальне дослідження має вказувати на позитивні та негативні сторони використання певних засобів, на соціальні, економічні та політичні наслідки їх застосування, але не на те, які цінності й кому слід сповідувати.

Етичні аспекти соціального дослідження

Етика – це набір стандартів, за допомогою яких певна група або громада регулює власну поведінку. За допомогою етики визначаються прийнятні й неприйнятні засоби досягнення цілей. Можна говорити про «етику дослідження», «медичну етику», «бізнес-етику» тощо. Дж. Барнс визначив етичну проблему в контексті соціального дослідження як явище, «яке виникає, коли ми намагаємося зробити вибір між одним напрямком дій чи іншим, спираючись не на доцільність чи ефективність, а з огляду на стандарти того, що є морально правильним чи неправильним».

Етичні рішення базуються на принципах, а не на доцільності. Етичні рішення в процесі дослідження ухвалюються не з точки зору того, що буде корисним для дослідника чи замовника. Вони повинні враховувати інтереси всіх сторін, що беруть у ньому участь. Етичні рішення дослідника, своєю чергою, залежать від цінностей, які він або його соціальне середовище сповідує.

Співвідношення етичного аспекту і практики соціального дослідження значно складніше, ніж у соціології. Варто згадати про те, що Етичний кодекс соціолога існує, а для соціальних досліджень вчені й практики все ще не можуть дійти взаємно прийнятного результату.

За браком єдиного зведення етичних правил вчені радять користуватися двома головними підходами до вирішення етичних питань у соціальних дослідженнях – деонтологічним та консеквенціалістичним.

Деонтологічний підхід до моральних проблем пов'язаний з іменем І. Канта. Згідно з його ідеями, етичні судження в соціальних дослідженнях мають відповідати етичним принципам самого дослідження. Етика дослідження є універсальною. Її слід дотримуватися незалежно від місця та умов, у яких опинився дослідник. На практиці це означає, що для проведення дослідження достатньо простої згоди тих, хто підлягає дослідженню, стати його об'єктом. Між тим, така згода вимагає від об'єкта дослідження розуміння його цілей, процесу та можливих наслідків. З іншого боку, дослідник повинен виконати всі можливі кроки для гарантування безпеки особи, враховуючи можливість того, що результати дослідження можуть бути використані з іншою метою, ніж планувалося. Зрозуміло, що надзвичайно складно гарантувати повне дотримання цих принципів, беручи до уваги той факт, що дослідник може отримувати інформацію, яка суперечить закону, моральним або етичним нормам.

З точки зору консеквенціалізму, дотримання принципів не є головною вимогою. Все залежить від ситуації, в якій опинився дослідник, та її можливих наслідків. Наприклад, дослідник повинен суворо дотримуватися принципів анонімності та конфіденційності. Але у випадках, коли є обґрунтована потреба, дослідник може відступити від них. У випадку, коли стає відомо про підготовку до скоєння злочину, слід порушити зазначені принципи. Прихильники консеквенціалізму виступають проти створення стандартизованих жорстких етичних норм для соціальних досліджень (деонтологічний підхід), вважаючи це зазіханням на свободу проведення досліджень [107].

Взаємозв'язок між етикою і соціальним дослідженням

Взаємозв'язок між етикою і соціальним дослідженням відображає співвідношення засобів та кінцевого результату дослідження. На думку М. Вебера, брак етики можна констатувати тоді, коли етично добрі цілі виправдовують етично небезпечні засоби та наслідки. Іншими словами, цілі не можуть виправдовувати засоби. Ця проблема є особливо гострою в наш час, коли замовниками досліджень в соціальній сфері все частіше виступають держава та органи місцевого самоврядування. Замовники мають прямий інтерес як у процесі дослідження, так і в його результатах. Наприклад, визначення кількості населення, що проживає за межею бідності, може бути

пов'язаним з іміджем певної політичної сили або з потребою збільшити чи зменшити витрати на допомогу цій категорії людей. У такому випадку можливий вплив як на планування дослідження, визначення індикаторів, так і на інтерпретацію результатів.

У контексті соціальної роботи існує ще один важливий етичний аспект. Значна частина досліджень спирається на думку більшості, а соціальна робота часто має справу з людьми, які виключені з соціального життя, належать до меншості й маргінальних груп.

Отже, важливим етичним аспектом соціального дослідження є незалежність дослідника. Вона включає в себе можливість самостійного ухвалення рішень на всіх етапах дослідження, незалежність від фінансового чи іншого тиску з боку замовника, свободу рішень щодо співвідношення мети і засобів.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ В ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

2.1. Поняття методів досліджень та їх класифікація.

Шляхи, способи пізнання і перетворення об'єктивної дійсності називають методами. За допомогою методів кожна наука дістає інформацію про досліджуваний предмет, аналізує і обробляє виявлені дані, включається в систему наявних знань. Здобуті достовірні знання використовуються для побудови наукових теорій і вироблення практичних рекомендацій. Розвиток науки багато в чому залежить від досконалості методів дослідження, від того, наскільки вони валідні й надійні. У пізнанні соціальних процесів, різних аспектів функціонування і розвитку суспільства методам належить визначальна роль. Володіючи різними методами, людина набуває здатності продуктивно освоювати наукові досягнення.

Отже, в основі методологічного знання лежить вчення про метод як спосіб здобуття знань і реалізації практичної діяльності (табл. 2.1) [95; 108; 109].

Таблиця 2.1

Тлумачення поняття «метод»

Зміст поняття	Наукове джерело, автор
Метод (з грец. <i>methodos</i> – шлях до чого-небудь, дослідження, теорія, вчення) – спосіб досягнення певної мети, конкретного завдання, сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності.	великий енциклопедичний словник
Метод – досягнення певної мети, сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності.	філософський словник
Метод у загальному випадку – це спосіб, форма дій, спосіб вирішення поставлених завдань. Його специфіка зумовлена ситуативною активністю дослідника, зокрема – вихідним визначенням понять.	Єремєєв Б.
Метод – основний спосіб збору, обробки та аналізу даних.	Отрут В.
Метод – складний прийом чи впорядкована	Бестужев-Лада І.

сукупність простих прийомів, спрямованих на розробку прогнозу в цілому.	
Методи наукового пізнання – це обґрунтовані, нормовані способи здобуття знань, які відповідають критерію можливості перевірки на досліді.	Данилов Р.
Метод – спосіб досягнення визначеної мети, вирішення конкретного завдання; сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного пізнання дійсності.	Санжаревський І.
Метод в загальнонауковому сенсі – це спосіб побудови і обґрунтування системи філософського і наукового знання, а також сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності.	Козлов А. Фірсов М.
Метод – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя; прийом, спосіб дії.	Гуслякова Л.

Класифікація методів – важлива складова наукової організації соціальної роботи. Однак варто відзначити, що опис і аналіз методів, їхнє ранжування в спеціальній літературі перебуває лише в стадії становлення. Сучасна система наукових методів настільки ж різноманітна, як і сама система знань про навколишній світ. У зв'язку з цим існують різні класифікації методів дослідження залежно від ознак, покладених у їх основу.

Класифікація методів за рівнем наукового пізнання:

- 1) методи теоретичного дослідження (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, системний аналіз та ін.);
- 2) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент та ін.).

Класифікація методів за послідовністю виконуваних дослідницьких дій:

- 1) вивчення об'єкта дослідження (всі перераховані теоретичні та емпіричні методи);
- 2) обробка здобутих даних (якісна і кількісна, де виокремлюються методи кореляційного, факторного, кластерного аналізу та ін.), різні рівні математико-статистичної обробки даних.

Класифікація методів за характером дій дослідника:

- 1) організаційні методи (порівняльний, комплексний);
- 2) емпіричні методи: а) спостережіння (спостереження і самоспостереження; б) експериментальні (лабораторний, польовий, природний, психолого-педагогічний експерименти); в) психодіагностичні методи (стандартизовані і проєктивні тести, соціометрія, інтерв'ю, бесіда); г) проксиметричні методи – прийоми аналізу процесів і продуктів діяльності (хронометрія, циклографія, професіографічний опис, оцінка продуктів діяльності); д) метод моделювання (математичне, кібернетичне та ін.); е) біографічні методи (аналіз фактів, дат, подій, свідчень життя людини);
- 3) обробка даних, тобто методи кількісного (математико-статистичні) і якісного аналізу;
- 4) інтерпретаційні методи, що включають генетичний і структурний методи.

Класифікація методів відповідно до мети і тривалості дослідження:

- 1) метод поперечних зрізів – спрямований на отримання загальної характеристики розвитку певної ознаки (визначення середнього, «норми» і відхилення від неї, криві розподілу за різними ознаками та ін.);
- 2) лонгітюдний метод – дозволяє простежити поведінку певного явища, його становлення і формування, еволюцію розвитку.

Класифікація методів за особливостями об'єкта вивчення:

- 1) психічні процеси, стани, психологічні риси людей, їхня діяльність, тобто певне явище;
- 2) продукти діяльності людей, результати їхньої суспільної праці;
- 3) деякі характеристики, оцінки, показники людської діяльності і поведінки, її організації, управління.

Для вивчення зазначених об'єктів використовуються методи спостереження, опитування, тестування, соціометрія, метод аналізу продуктів діяльності, метод узагальнення незалежних характеристик та ін.

2.2. Загальнонаукові методи досліджень.

До загальнонаукових (теоретичних) методів дослідження належать: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, системний аналіз та ін. [110–113].

Аналіз (від грец. analysis – розклад) – метод дослідження, який включає в себе вивчення предмета за допомогою уявного або практичного розчленування його на складові елементи (частини об'єкта, його ознаки, властивості, відношення). Кожна з виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого.

Синтез (від грец. synthesis – поєднання, з'єднання, складання) – метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин. У процесі наукових досліджень синтез пов'язаний з аналізом, оскільки дає змогу поєднати частини предмета, розчленованого у процесі аналізу, встановити їх зв'язок і пізнати предмет як єдине ціле.

Аналіз і синтез бувають: а) прямим, або емпіричним (використовується для виділення окремих частин об'єкта, виявлення його властивостей, найпростіших вимірювань і т. ін.); б) зворотним, або елементарно-теоретичним (базується на теоретичних міркуваннях стосовно причиново-наслідкового зв'язку різних явищ або дії будь-якої закономірності, при цьому виділяються та з'єднуються явища, які здаються суттєвими, а другорядні ігноруються); в) структурно-генетичним (вимагає виокремлення у складному явищі таких елементів, які мають вирішальний вплив на всі інші сторони об'єкта).

Індукція (від лат. induction – «наведення», «побудження») – метод дослідження, при якому загальний висновок про ознаки множини елементів виводиться на основі вивчення цих ознак у частини елементів однієї множини.

Дедукція (від лат. deduction «виведення») – метод логічного висновку від загального до окремого, тобто спочатку досліджують стан об'єкта в цілому, а потім – його складових елементів. Дедукція та індукція – взаємопротилежні методи пізнання.

Існує кілька варіантів установлення наслідкового зв'язку методами наукової індукції:

а) метод єдиної подібності. Якщо два чи більше випадків досліджуваного явища мають лише одну загальну обставину, а всі інші обставини різні, то саме ця подібна обставина є причиною явища, яке розглядається;

б) метод єдиної розбіжності. Якщо випадок, у якому досліджуване явище настає, і випадок, в якому воно не настає, у всьому подібні й відрізняються тільки однією обставиною, то саме ця обставина, наявна в одному випадку і відсутня у іншому, є причиною явища, котре досліджується;

в) об'єднаний метод подібності та розбіжності – комбінація двох перших методів;

г) метод супутніх змін. Коли виникнення або зміна одного явища викликає певну зміну іншого явища, то обидва вони перебувають у причиновому зв'язку один з одним;

д) метод решт. Якщо складне явище викликане складною причиною, котра являє собою сукупність певних обставин, і відомо, що деякі з них є причиною частини явища, то решта цього явища викликається обставинами, що залишилися.

Аналогія – метод наукового дослідження, завдяки якому досягається пізнання одних предметів і явищ на основі їх подібності з іншими. Він ґрунтується на подібності деяких сторін різних предметів і явищ, наприклад, продуктивність праці в об'єднанні можна досліджувати не за кожним підприємством, а лише за взятим за аналог, де випускається однорідна з іншими підприємствами продукція та однакові умови для виробничої діяльності. При цьому здобуті результати поширюють на всі аналогічні підприємства.

Моделювання – метод, який ґрунтується на використанні моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи. Під моделями розуміють системи, що замінюють об'єкт пізнання і служать джерелом інформації стосовно нього. Моделі – це такі аналоги, подібність яких до оригіналу суттєва, а розбіжність – несуттєва. Моделі поділяють на два види: матеріальні та ідеальні. Матеріальні моделі втілюються у певному матеріалі – дереві, металі, склі й т. ін. Ідеальні моделі фіксуються в таких наочних елементах, як креслення, рисунок, схема, комп'ютерна програма і т. ін.

Абстрагування (від лат. *abstrahere* «відволікати») — метод наукового пізнання, який базується на формуванні образу реального об'єкта через уявне виокремлення певних ознак, властивостей, зв'язків і відношень, що цікавлять дослідника, з одночасним ігноруванням багатьох інших другорядних його властивостей.

Конкретизація (від лат. *concretus* «густий», «твердий») – метод дослідження предметів у всій їх різнобічності, у якісній багатосторонності реального існування на відміну від абстрактного

вивчення предметів. При цьому досліджується стан предметів у зв'язку з певними умовами їх існування та історичного розвитку. Так, перспективи розвитку галузі визначають на підставі конкретних розрахунків застосування нової техніки і технології, збалансованості трудових і матеріальних ресурсів та ін.

Системний аналіз – вивчення об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему. У наукових дослідженнях він передбачає оцінку поведінки об'єкта як системи з усіма факторами, які впливають на його функціонування. Цей метод широко застосовується у наукових дослідженнях при комплексному вивченні діяльності виробничих об'єднань і галузі в цілому, визначенні пропорцій розвитку галузей економіки тощо.

2.3. Емпіричні методи досліджень у соціальній роботі.

До емпіричних методів досліджень належать спостереження, експеримент та ін.

Спостереження – пряма реєстрація певних подій. У широкому сенсі будь-яке наукове знання починається зі спостереження – безпосереднього сприйняття соціальної дійсності. Сутність спостереження полягає в тому, що у свідомості дослідника відображаються й фіксуються зміни досліджуваного об'єкта, його кількісно-якісні та інші характеристики. Під час спостереження явища і процеси сприймаються безпосередньо в цілісності і динаміці [95; 104; 105; 106].

Таблиця 2.2

Класифікація видів спостереження

Критерій класифікації	Характеристика
<i>За характером взаємодії з об'єктом</i>	При включеному спостереженні дослідник виступає в ролі безпосереднього учасника процесу спостереження, що дає змогу діставати цілісне уявлення про ситуацію. Невключене спостереження відбувається без взаємодії й встановлення якихось контактів з тими, за ким ведеться спостереження.
<i>Відповідно до позиції спостерігача</i>	При відкритому спостереженні дослідник відкриває для спостережуваних свою роль. При прихованому спостереженні присутність спостерігача не розкривається.

<i>За характером контакту</i>	Під час безпосереднього спостереження спостерігач і досліджуваний об'єкт перебувають у безпосередньому контакті. У процесі опосередкованого спостереження включаються спеціальні засоби, що дозволяють одержувати більш об'єктивні результати. Завдяки ним можна спостерігати за поведінкою людини, залишаючись при цьому непоміченим, та ін.
<i>За умовами виконання спостереження</i>	Полеове спостереження відбувається в умовах повсякденного життя і діяльності досліджуваного. Лабораторне – виконується в штучних, спеціально створених умовах.
<i>За цілями</i>	Цілеспрямоване спостереження є систематичним і спеціально організованим. Випадкове має пошуковий характер і не має чітко встановлених цілей.
<i>За часовим аспектом</i>	У процесі суцільного спостереження хід подій фіксується постійно. При вибіркового – дослідник вибірково відстежує тільки певні моменти спостережуваного процесу.
<i>За впорядкованістю процесу спостереження</i>	Стандартизоване спостереження ведеться відповідно до певної, заздалегідь розробленої схеми. Вільне спостереження не має чітко визначеної програми. Самоспостереження (інтроспекція). У ньому відкриваються власні переживання, почуття, думки дослідника.

Специфічною особливістю спостереження є нерозривний зв'язок суб'єкта спостереження (спостерігача) з його об'єктом. Дослідник спостерігає соціум, соціальні процеси і явища і є одночасно елементом цього суспільства. Тому інтерпретація спостережуваних явищ безпосередньо залежить від сприйняття спостерігачем соціальної дійсності, розуміння соціальних процесів, ситуацій, дій окремих індивідів. Соціальне світосприймання спостерігача неодмінно піддається впливу світогляду дослідника.

Процес спостереження, як і будь-яке сприйняття, є результатом накопичення певних відчуттів до наявного досвіду: все, що спостерігач сприймає, він співвідносить з тою інформацією, яка вже в нього є, тому спостереження й висновок практично нероздільні. Планування спостереження припускає визначення термінів спостереження і сфери діяльності.

Етапи спостереження:

- визначення об'єкта і предмета спостереження, мети і завдань дослідження;
- забезпечення доступу до досліджуваного середовища: отримання відповідних дозволів, зав'язування контактів з людьми та ін.
- технічна підготовка (тиражування карток, протоколів, інструкцій та ін.);
- проведення спостереження, збір даних, фіксація результатів спостереження у вигляді короткочасного запису, протоколу, щоденника спостереження, відео-, фото-, кіно-, звукозапису спостереження;
- контроль за спостереженням, який можна виконати різними способами: проведенням бесіди з учасниками ситуації, вивченням документів, пов'язаних з певною подією, перевіркою результатів власного спостереження незалежним дослідником та ін.;
- підготовка звіту про спостереження, що містить інформацію про час, місце й обставини спостереження, способи спостереження, характеристику спостережуваних осіб, докладний опис фактів, замітки й інтерпретації спостерігача.

Вимоги до проведення спостереження:

1. Цілеспрямованість. Спостереження як метод дослідження припускає постановку чіткої, коректно сформульованої мети.
2. Об'єктивність. Під час спостереження фіксуються всі факти, що відповідають завданням спостереження, навіть ті, які суперечать гіпотезі й концепції дослідження.
3. Наявність плану спостереження. У плані визначаються мета й передбачуваний результат спостереження, об'єкт, предмет, ситуація і спосіб спостереження, параметри й одиниці спостереження, тривалість, спосіб реєстрації спостереження.
4. Підготовка процедури. Підготовка процедури спостереження і форми фіксації фактів (протоколу спостереження тощо) і формулювання проміжних гіпотез.
5. Врахування можливих помилок. Дослідник повинен знати типові помилки при спостереженні, причини виникнення (наприклад, стереотипи сприйняття) і способи їх мінімізації.
6. Можливість вимірювання, порівняння, математична обробка здобутих результатів. Ще до початку спостереження дослідник

продумує спосіб, за допомогою якого буде оброблятися виявлена інформація.

7. Необхідна й достатня кількість спостережуваних ознак. Кількість ознак повинна бути мінімальною. Це значно полегшує спостереження й підвищує ступінь вірогідності його результатів. У той же час слід вибирати таку кількість ознак, яка з усією можливою повнотою характеризує предмет спостереження.
8. Оптимальність. Умови спостереження не повинні впливати на досліджуваний об'єкт.

Експеримент: поняття, види і методика проведення

Експеримент – це:

- 1) активне і цілеспрямоване втручання в досліджуваний процес, його відтворення в спеціально створених і контрольованих умовах;
- 2) дослідницька стратегія, під час якої здійснюється цілеспрямоване спостереження за тим, як змінюються одні характеристики явища (процесу, ситуації), якщо послідовно й у певному порядку змінювати його інші характеристики;
- 3) специфічний метод збору первинної інформації і особливий тип дослідницької процедури, який передбачає контрольованість усіх умов дослідження.

Таблиця 2.3

Класифікація видів експерименту

Критерій класифікації	Характеристика
<i>За характером об'єкта і предмета дослідження</i>	Соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні, психологічні, естетичні. Відмінності між цими різновидами експериментів визначаються специфікою відповідних наукових дисциплін. Реальні і уявні експерименти. У реальному експерименті пояснювальні гіпотези перевіряються через планомірне управління умовами соціальної дійсності; в уявному експерименті перевірка гіпотез підлягають не реальні явища, а інформація про них.
<i>За специфікою поставленого завдання</i>	Наукові і прикладні експерименти. Наукові експерименти спрямовані на здобуття нових знань; прикладні – на практичний ефект. Проективні й ретроспективні. Проективні експерименти спрямовані в майбутнє: дослідник проектує прояви передбачуваних наслідків, вводячи в дію гіпотетичні чинники.

	<p>Ретроспективні – спрямовані на минуле: дослідник маніпулює інформацією про події, що відбулися, намагається перевірити гіпотези про причини, що викликали наявні наслідки.</p> <p>Одно- і багатофакторні експерименти. В однофакторному експерименті перевіряється гіпотеза про наслідки впливу однієї незалежної змінної, у багатофакторному експерименті – комплексу змінних у їхній взаємодії.</p>
<i>За характером експериментальної ситуації</i>	<p>Контрольовані й неконтрольовані експерименти. При контрольованому експерименті контроль змінних означає вирівнювання всіх умов на експериментальному й контрольному об'єктах дослідження, окрім впливу експериментального фактора і періодичного вимірювання значень як експериментальних, так і неекспериментальних змінних. На результати неконтрольованих експериментів впливають позаекспериментальні фактори, характер і ступінь впливу яких невідомі, часто залишається невідомою й сама природа цих факторів.</p>
<i>За логічною структурою доведення гіпотези</i>	<p>У паралельному експерименті доведення спирається на порівняння станів двох об'єктів (експериментального і контрольного) в один і той же час. При цьому експериментальною є група, на яку чинився вплив певного експериментального фактора, а контрольною – група, яка не піддавалася цьому впливу.</p> <p>У послідовному експерименті контрольної групи немає. Одна й та ж група (експериментальна) піддається дії експериментального фактора.</p>
<i>За умовами проведення</i>	<p>Лабораторний експеримент проводиться в спеціально створюваних і ретельно контрольованих дослідником умовах. Його недоліком є труднощі перенесення отриманих результатів у реальне життя.</p> <p>Природний експеримент передбачає комбінацію експериментування з природністю умов проведення. Природний експеримент більш складний для проведення, а його результати майже завжди залишають місце для альтернативних інтерпретацій. Природний експеримент – провідний метод орієнтованих на практику оцінних досліджень.</p>
<i>За цілями</i>	<p>Пошуковий експеримент проводиться на початковому етапі дослідження з метою виявлення нагальних проблем або для визначення ступеня актуальності проблеми.</p> <p>Формувальний – припускає цілеспрямований вплив на учасника дослідження з метою формування в нього певних якостей.</p> <p>Констатувальний – виявляє певні психічні особливості і рівень</p>

	<p>розвитку відповідних якостей.</p> <p>Контрольний (контрольно-перевірочний) – служить для перевірки розробленого проекту (програми, методики та ін).</p> <p>Порівняльний – зіставлення результатів аналізу явищ і процесів залежно від різних зовнішніх умов, у яких вони спостерігаються, або різних експериментальних факторів.</p>
--	---

Особливості застосування експериментального методу:

1. Дослідник самостійно визначає напрям пошукових розвідок.
2. Експериментатор може варіювати, змінювати умови протікання і прояву досліджуваного процесу.
3. В експериментах можливе виключення окремих умов з метою встановлення закономірних зв'язків, які є визначальними в досліджуваному процесі.
4. Експеримент дозволяє варіювати кількісні характеристики і виконувати математичну обробку даних.

У практичній діяльності соціальних служб експеримент – це специфічний спосіб впровадження теорії в практику. Він є не тільки фактором пізнання, а й чинником практичного використання наукового знання і формулювання нових наукових істин.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

3.1. Метод анкетування в соціальній роботі.

Анкетування – форма опитування досліджуваного контингенту осіб за попередньо складеним списком запитань. Відповіді на запитання анкети служать вихідним емпіричним матеріалом для узагальнення і висновків.

Анкетне опитування вважається одним з найбільш оперативних способів збору первинної соціологічної інформації.

Анкета являє собою систему запитань, об'єднаних єдиним дослідницьким задумом, спрямованих на виявлення кількісних і якісних характеристик об'єкта і предмета дослідження. Основна функція анкети – надати дослідникові достовірну інформацію про предмет аналізу [114–117].

Природа запитань

Основою будь-якої анкети є запитання. Анкета повинна перетворювати цілі дослідження у набір специфічних запитань; відповіді на ці запитання повинні надавати дані для перевірки висунутих гіпотез. Запитання також повинні стимулювати респондентів надати необхідну інформацію, якою вони володіють. Основні складнощі при виконанні дослідження цим методом полягають у формулюванні запитань, їх змісті, структурі, форматі та наслідках.

Зміст запитань

Запитання анкети покликані висвітлити факти, думки, ставлення, мотивації респондентів та рівень їх обізнаності з певною проблемою. Однак більшість запитань можна класифікувати за двома основними категоріями: запитання про факти об'єктивної реальності та запитання про суб'єктивний досвід респондентів.

Запитання про факти об'єктивної реальності

Запитання про факти об'єктивної реальності покликані допомогти здобути об'єктивну інформацію від респондентів щодо

них самих, їх оточення, звичок, вподобань. Найбільш поширеними є запитання, які стосуються безпосередньо самих респондентів, а саме: стать, вік, сімейний стан, рівень освіти, розмір прибутків тощо. Своєю чергою, такі запитання дозволяють досліднику класифікувати самих респондентів та пояснити відмінності у їх поведінці й ставленнях. Приклад такого запитання:

Вкажіть, будь ласка, кількість неповнолітніх членів Вашої родини

- 1) 1;
- 2) 2;
- 3) 3;
- 4) 4 і більше.

Іншим прикладом такого роду запитань є ті, які стосуються соціального оточення респондента (***Яким видом транспорту Ви добираєтеся до роботи?***).

Всупереч думці про те, що запитання про факти об'єктивної реальності найлегше конструювати, вони можуть бути сформульовані некоректно. Можливі причини неповних відповідей респондентів:

1. Не володіють інформацією;
2. Не можуть пригадати інформацію;
3. Не розуміють запитання;
4. Ухиляються від відповіді.

З метою підвищення якості відповідей досліднику варто заохочувати респондентів консультиватися з іншими членами родини, ставити більш ніж одне запитання з певної проблеми, повторювати запитання, створити комфортні умови для респондента, особливо коли запитання потенційно незручні.

Запитання про суб'єктивний досвід

Суб'єктивний досвід є тісно пов'язаним з віруваннями, установками, почуттями та судженнями респондентів. Дослідження, які проводяться в сфері соціальної роботи, зазвичай включають у себе запитання, які стосуються установок респондентів. Можливий приклад такого запитання:

Чи вважаєте Ви аборти прийнятними?

1. Так;
2. Ні;
3. Важко сказати;
4. Не можу нічого сказати.

Люди проявляють свої соціальні установки через мову та поведінку тільки коли стикаються з об'єктом установки. Особа може мати сильну установку на підтримку або проти абортів, але проявить її тільки тоді, коли стикнеться з ситуацією, пов'язаною з ними, або з певними стимулами. Запитання анкети й повинні бути такими стимулами.

Соціальні установки характеризуються змістом (чого стосується установка), направленістю (позитивні, нейтральні, негативні) та інтенсивністю (установка може мати високу або низьку інтенсивність).

Типи запитань

Запитання в анкеті можуть бути закритими, напівзакритими та відкритими. У випадку із закритими запитаннями респондентові пропонується набір відповідей. Він може обрати ту, яка найбільше відповідає його думкам або ставленню. Можливий приклад такого запитання:

На якому курсі Ви навчаєтесь?

1. I;
2. II;
3. III;
4. IV;
5. V.

У випадку із напівзакритими запитаннями респонденту пропонується набір відповідей, але він також має можливість висловити свою, відмінну думку. Наприклад:

Яким чином Ви проводите свій вільний час?

1. Читаю книжки;
2. Гуляю з друзями;
3. Займаюся спортом;
4. Спілкуюся з рідними;
5. Інше (вказіть) _____.

Відкриті запитання – ті, де респонденту не пропонується ніякий вибір відповідей. Оригінальна відповідь респондента фіксується в повному обсязі. Наприклад:

Скажіть, будь ласка, що Ви відчуваєте, коли чуєте про безпритульність?

Вибір типу запитання в анкеті залежить від:

1. Цілей дослідника. Закрите запитання є прийнятним, коли досліднику достатньо знати, чи погоджуються респонденти з певною точкою зору. Якщо ж для дослідника важливо знати, чому респондент думає саме так, тоді слід використати відкрите запитання.
2. Рівня поінформованості респондента стосовно теми запитання. Відкрите запитання дозволяють досліднику встановити прогалини у знаннях частини респондентів з теми дослідження.
3. Рівня зацікавленості респондента у темі запитання. Відкрите запитання дозволяють визначити, наскільки актуальною є певна тема для респондента.
4. Легкості, з якою респондент готовий спілкуватися на тему запитання. Якщо респондент не готовий чи не бажає відкрито спілкуватися на певну тему, закриті запитання є найкращим вибором. Відкрите ж запитання дозволяють ширше розкрити сприйняття реальності респондентом.

Формат запитань

В анкеті можна натрапити на запитання різного формату.

Звичайний текстовий формат:

Ваш сімейний стан

1. Одружений (-а);
2. Ніколи не був (була) одружений (-а);
3. Розлучений (-а);
4. Вдівець (вдова).

Табличний формат:

Чи вистачає вам часу на

	Так	Ні	Важко сказати
Роботу	1	2	3
Дозвілля	1	2	3
Заняття спортом	1	2	3
Навчання	1	2	3

Формат семантичного диференціалу:

Вкажіть, як ви оцінюєте результати роботи чиновників

	Дуже	Скоріше	Ніяк	Скоріше	Дуже	
Добре						Погано

Чесно						Безчесно
Ефективно						Неефективно
Активно						Пасивно

Формат ранжування:

Вкажіть, яка марка шоколаду вам найбільше подобається

	Ранг			
Шоколад 1	1	2	3	4
Шоколад 2	1	2	3	4
Шоколад 3	1	2	3	4
Шоколад 4	1	2	3	4

Формулювання запитань

Дослідник повинен формулювати запитання у такий спосіб, щоб респондент зміг їх зрозуміти. Наприклад, словниковий запас дослідника може містити слово «соціалізація», яке буде незрозумілим для багатьох респондентів. Крім того, запитання не повинні бути дуже широкими. Наприклад, не варто питати: «Ви ліберал?», оскільки не зрозуміло, про яку сферу життя йдеться (політика, економіка, мораль). Це ж саме запитання можна поставити таким чином: «Ви вважаєте свої політичні погляди ліберальними?». Особливу увагу слід звернути на те, щоб усі респонденти однаково розуміли поставлене запитання.

Порядок відповідей

Практика проведення анкетування вказує на те, що респонденти мають схильність обирати одні й ті самі відповіді, незалежно від змісту запитання. Тобто, якщо однотипні відповіді на запитання розміщені в одному порядку, противники, скажімо, абортів, відповівши один раз «Категорично проти», будуть і на інші запитання відповідати «Категорично проти». Вони підсвідомо вважають, що цим самим вони кажуть «Категорично проти» абортам, а насправді запитання може стосуватися вже чогось іншого. Дослідники намагаються уникати цього, розкидаючи запитання на одну тему по всій анкеті, замість того, щоб розміщувати їх одним блоком. Також практикується зміна порядку категорій у однотипних запитаннях.

Запитання, яких слід уникати

В анкетах варто уникати запитань, які містять натяк, загрозу та подвійний зміст. Запитання з натяком сформульовані в такий спосіб, що респонденту здається, ніби від нього очікують певної відповіді. Наприклад, **«Мільйони людей у всьому світі борються за чисте довкілля. Ви вважаєте за потрібне боротися за нього?»**.

Дослідникам часто доводиться включати до анкет запитання, які можуть викликати незручності, спантеличити респондента. Проте вони не повинні бути сформульовані у спосіб, що може викликати відчуття загрози. Наприклад, це можуть бути запитання, які стосуються незаконної поведінки респондента або поведінки, яку не заведено обговорювати публічно (вживання алкоголю, сексуальна поведінка тощо). Можливий приклад запитання із подвійним змістом: **«Чи вважаєте Ви, що корупція і домашнє насильство є головними проблемами нашої країни?»**. Респондент, який відносить лише одну із згаданих проблем до найважливіших, буде мати труднощі з відповіддю.

Структура анкети

Анкета зазвичай складається з:

1. Звернення до респондента;
2. Інструкції із заповнення анкети;
3. Проблемно-тематичного блоку або блоків;
4. Блоку соціально-демографічної інформації про респондента;
5. Подяки респонденту.

Звернення до респондента має містити інформацію про те, хто і з якою метою проводить дослідження. В цій частині варто вказати на те значення, яке матимуть або можуть мати відповіді респондента для вирішення певної проблеми. Варто також запевнити респондентів, якщо це стосується конкретного дослідження, в суворому дотриманні принципів анонімності та конфіденційності.

В інструкції для респондента слід чітко й лаконічно описати процедуру заповнення анкети. Іншими словами, вказати респондентові, що потрібно робити: ставити галочки, підкреслювати обрані відповіді, обводити кружечком цифри навпроти них.

Проблемно-тематичний блок містить основні запитання з теми дослідження. Якщо досліджуються різні аспекти однієї проблеми, то проблемно-тематичних блоків може бути декілька.

Наступний блок містить соціальну та демографічну інформацію про респондента, наприклад, вік, стать, рід занять, сімейний стан тощо.

Не слід забувати подякувати респонденту за витрачений час на заповнення анкети, а також запевнити, що його думка є винятково важливою для вирішення проблеми, порушеної в дослідженні.

3.2. Опитування та його різновиди.

Опитування – метод збору первинної інформації, який передбачає усне чи письмове звернення дослідника до певної групи людей з питаннями, зміст яких представляє проблему дослідження на емпіричному рівні.

Широке використання цього методу зумовлене його універсальністю, легкістю застосування й обробки даних. Опитування дає змогу за короткий термін одержати інформацію про реальний стан, вчинки опитуваного, а також про його суб'єктивні думки, настрої, наміри, погляди і схильності.

Поштове опитування

Поштове опитування – це деперсоніфікований метод. За певних умов і для різних цілей деперсоніфікований метод може бути надзвичайно корисним. Однак, як і будь-який інший метод дослідження, він має свої переваги і недоліки.

Переваги дослідження методом поштового опитування:

1. *Низька ціна.* Економічність є однією з очевидних переваг цього методу. Поштове опитування не вимагає наявності висококваліфікованого персоналу інтерв'юерів: все, що він потребує, – ціну етапу планування, вибірки, копіювання, поштових витрат. Обробка та аналіз даних також зазвичай дешевші, ніж при використанні інших методів. Економність цього методу стає ще більш очевидною, коли вибіркова сукупність включає людей, розкиданих на великій географічній території. Іноді за цієї умови поштове опитування стає єдиним реально доступним методом дослідження.
2. *Зменшення впливу інтерв'юера на респондента.* При поштовому опитуванні значно зменшується вплив інтерв'юера на респондента,

який може залежати від особистих рис характеру першого та рівня його підготовки.

3. *Більша анонімність*. Відсутність інтерв'юера забезпечує більшу анонімність для респондента. Переконаність респондента у більшій анонімності особливо важливе, коли дослідження торкається таких делікатних питань, як сексуальна поведінка чи насильство над дітьми.
4. *Більш обмірковані відповіді*. Поштове опитування також більш прийнятне у випадках, якщо є потреба у радше добре обміркованих відповідях, а не поспішних, а також коли респонденту для того, щоб відповісти, необхідно переглянути власні записи чи документи.
5. *Доступність*. Поштове опитування дає змогу охопити більші географічні простори за менші кошти, тобто дозволяє економити час і витрати на відрядження.

Недоліки поштового опитування:

1. *Вимагає простіших запитань*. Дослідник, який вирішив провести поштове опитування, повинен переконатися, що запитання в анкеті достатньо прямі, щоб респондент міг їх зрозуміти самотужки за допомогою доданих письмових інструкцій і визначень.
2. *Брак можливості для апробації*. Надані відповіді є остаточними. Дослідник не має нагоди поставити додаткові запитання, уточнити двозначні відповіді або використати свої спостереження невербальної поведінки респондента.
3. *Відсутність контролю за заповненням анкет*. При поштовому опитуванні дослідник не має змоги контролювати процес заповнення анкети, тобто не може бути впевненим, що саме респондент, а не хтось інший це зробив.
4. *Низький рівень повернення анкет*. Найбільш серйозною проблемою поштового опитування є неадекватний рівень повернення анкет.

Рівнем повернення анкет називається відсоток представників вибіркової сукупності, які повернули заповнені анкети. Так, нормальним рівнем повернення при звичайному анкетуванні вважаються 95 %. При поштовому опитуванні без застосування спеціальних методик збільшення повернення анкет такий рівень коливається між 20 і 40 %.

Фактори, що впливають на рівень повернення анкет

Дослідники змушені вживати низку спеціальних заходів і методик для подолання згаданих вище недоліків та збільшення рівня повернення анкет.

Спонсорська допомога. Вона зазвичай має суттєвий вплив на респондентів, стимулюючи їх заповнювати й повертати анкети. З цією метою у супровідному листі, який супроводжує анкету, вказується інформація про спонсорську допомогу. З одного боку, організація-спонсор може запропонувати респондентам, які повернуть заповнені анкети, взяти участь у розіграші певних призів. З іншого боку, якщо дослідження проводиться на замовлення урядової організації, остання може впливати на респондентів через певні санкції. Наприклад, у США при проведенні дослідження Національним бюро перепису населення було досягнуто рівня повернення анкет – 95 %, оскільки спонсор – уряд країни – попередив про можливі санкції щодо тих, хто не поверне анкети.

Стимулювання респондента до відповіді. Ті, хто проводить дослідження методом поштового опитування, повинні звернутися до респондентів з метою переконати їх узяти участь, заповнити анкету та відправити її назад. Одним зі способів є спроба звернутися до доброї волі респондентів, вказавши, наскільки важливою для дослідника є кожна повернута анкета. Наприклад, студент може вказати у супровідному листі, що від повернутих анкет буде залежати його даліше навчання в університеті.

Іншим способом є свого роду компенсація респондентові за втрачений час. Такою компенсацією може бути календарик.

Досить поширеним також є використання звернень від професійних організацій до респондента з проханням про допомогу в проведенні дослідження.

Не менш ефективним вважається звернення до альтруїстичних почуттів респондента. Тобто у супровідному листі слід вказати, які позитивні наслідки може мати це дослідження для нього особисто й інших людей у разі його успішного проведення.

Формат анкети та спосіб листування. Дизайн анкети для поштового опитування включає декілька компонентів: типографія, колір, довжина та тип супровідного листа. Доведено, що незначні додаткові витрати на поліграфію (кращої якості папір, кольоровий друк) приводять до збільшення рівня повернення анкет. Однак варто

зауважити, що використання екзотичних кольорів може призвести до зворотного ефекту.

Супровідний лист. Основним призначення супровідного листа є переконати респондента заповнити анкету та відправити її досліднику. Крім того, в цьому листі слід вказати спонсора дослідження, назвати його цілі, пояснити, чому важливо, щоб респондент заповнив та повернув анкету, а також запевнити про суворе дотримання конфіденційності. Залежно від характеру опитування дослідник обирає, чи повинен бути супровідний лист формальним, чи написаним у довірливій, дружній формі.

Тип листування. Надзвичайно важливим є тип листування, який використовується у дослідженні. Анкети, які не супроводжуються конвертом зі зворотною адресою і маркою, зазвичай повертаються надзвичайно рідко. Немає підстав очікувати, що респондент не лише заповнить анкету, а й ще піде на пошту й купить конверт. Також бажано використовувати стандартні конверти. Нестандартні – знижують рівень повернення анкет.

Час листування. Час, обраний для листування, також може вплинути на рівень повернення анкет. Так, улітку в період відпусток і на свята варто очікувати значно нижчий рівень повернення анкет, тому не слід розпочинати поштове опитування в цей час.

Відбір респондентів. Передусім він залежить від природи дослідження та основних характеристик населення. Через це після здійснення вибірки у дослідника залишається доволі мало можливостей у відборі респондентів для збільшення рівня повернення анкет. Утім певні характеристики населення асоціюються з вищим і меншим рівнем повернення. Насамперед дослідник повинен бути свідомим того, чи належать респонденти до гетерогенної, чи до гомогенної групи. Гетерогенна група означає, що населення, яке до неї входить, має певні характеристики, які відрізняють певним чином людей одне від одного. Це може вплинути на різний рівень інтересу респондентів до дослідження і відповідно – на різний рівень повернення анкет.

У таблиці вказано перелічені вище способи збільшення повернення анкет за рівнем їх ефективності (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Способи збільшення повернення анкет за рівнем їх ефективності

Метод	Рівень ефективності (від високого до низького)	Оптимальні умови
Нагадування	1	Більш ніж одне нагадування. Можна використати телефон.
Стимулювання	2	З поверненням анкети респондентам надається можливість одержати цінний подарунок.
Спонсорство	3	Люди або організації, що їх знає респондент, стимулюють активніше відповідати.
Супровідний лист	4	Заклики до свідомості респондентів сприяють кращому поверненню анкет.
Метод повернення	–	Стандартний конверт зі зворотною адресою і маркою сприяє кращому поверненню анкет.
Формат	–	Естетично оформлені анкета і супровідний лист впливають на рівень повернення анкет.
Відбір респондентів	–	<ul style="list-style-type: none"> – особиста зацікавленість або обізнаність з темою дослідження покращує рівень повернення; – люди з вищою освітою більш активно відповідають на запитання анкети; – люди, професійно обізнані з проблемою, краще відповідають.

Оцінка рівня повернення анкет

Більшість дослідників намагається максималізувати рівень повернення анкет при поштовому опитуванні, застосувавши одну або кілька методик, описаних вище. Однак, незважаючи на це, рідко вдається досягти рівня повернення, вищого за 50 %. Неповернення анкет є серйозною проблемою, оскільки істотно впливає на вибірку і призводить до певного спотворення результатів. Тобто вони не завжди можуть поширюватися на генеральну сукупність.

Проблема прийняттого рівня повернення анкет не є простою і суто технічною. Іноді навіть при рівні повернення 75 % результати не можуть вважатися прийнятними.

Індивідуальне інтерв'ю

Індивідуальне інтерв'ю – це міжособистісна рольова ситуація, в якій інтерв'юер ставить респонденту запитання, що випливають із гіпотези дослідження. Запитання, їх формулювання та послідовність визначають структуру інтерв'ю.

Переваги та недоліки індивідуального інтерв'ю

Переваги:

Гнучкість у процесі інтерв'ювання. У розпорядженні інтерв'юера доволі широкий набір різновидів інтерв'ю (від структурованого до вільного) для проведення дослідження залежно від проблеми, що вивчається. При напівструктурованому та вільному інтерв'ю дослідник має можливість уточнити запитання й поставити додаткові для з'ясування більш точної інформації.

Контроль за дослідницькою інформацією. Інтерв'юер визначає тих, хто відповідатиме на запитання, місце, де відбуватиметься дослідження, та порядок, у якому будуть ставитися запитання.

Високий рівень відповідей.

Додаткова інформація. Інтерв'юер має можливість зібрати додаткову інформацію (про реакцію респондента, умови проживання тощо).

Недоліки:

Висока ціна. Вартість інтерв'ю може бути значною, особливо у випадку великої кількості респондентів та ін.

Вплив інтерв'юера. Особистісні характеристики інтерв'юера та відмінності у техніці інтерв'ювання, якими вони володіють, можуть вплинути на респондентів та їх відповіді.

Недостатня анонімність. Присутність інтерв'юера не сприяє відчуттю анонімності у респондентів.

Структуроване інтерв'ю

Структуроване інтерв'ю є найбільш формалізованим. У ньому кількість запитань та їх формулювання є однаковим для всіх респондентів. При проведенні такого інтерв'ю неможливо перефразувати запитання або уточнити їх, якщо респондент не все розуміє. При цьому послідовність запитань залишається сталою у всіх інтерв'ю. Структуроване інтерв'ю використовується у тому випадку, коли дослідник вважає, що відмінності у відповідях респондента відображають реальні відмінності між самими респондентами, а не різницю у проведенні інтерв'ю (формулюванні запитань, їх послідовності тощо). Таким чином, дослідник намагається знизити ризик впливу на відповіді того, яким чином ставляться запитання.

Структуроване інтерв'ю базується на таких припущеннях:

1. Незалежно від мети дослідження, респонденти володіють подібним і достатнім словниковим запасом – це дозволяє сформулювати запитання таким чином, що вони будуть мати однакове значення для всіх.
2. Можливо сформулювати запитання таким чином, що вони будуть мати однакове значення для всіх респондентів.
3. У випадку, коли запитання однаково зрозумілі для всіх, їх значення також однакове для всіх. Послідовність запитань є певним контекстом, зрозумілим для всіх респондентів.

Сфокусоване інтерв'ю

Сфокусоване інтерв'ю має чотири основні характеристики:

1. Воно проводиться з респондентами, про яких відомо, що вони мають певний досвід з конкретної проблеми.
2. Воно стосується певної проблеми, яка вже аналізувалася до проведення інтерв'ю.
3. Воно проводиться на основі опитувальника, який уточнює теми, що мають стосунок до гіпотези дослідження.
4. Воно сфокусоване на досвіді респондента, який стосується проблеми дослідження.

Респондент володіє достатньою свободою у висловлюванні власних визначень ситуації, як він її бачить. Сфокусоване інтерв'ю дозволяє досліднику виявити деталі особистісних реакцій, специфічних емоцій тощо.

Вільне інтерв'ю

Найбільш гнучким різновидом індивідуального інтерв'ю є неструктуроване або вільне. Під час проведення такого інтерв'ю дослідник не дотримується суворого формулювання запитань та порядку їх задавання. За умови стимулювання з боку дослідника, респондент заохочується співвідносити власний досвід з метою визначити значущі для нього події, сформулювати власні визначення певних ситуацій, проявити свої думки та ставлення. Інтерв'юер має достатню свободу, щоб опитати респондента щодо різних аспектів проблеми в різній послідовності.

3.3. Аналіз документів: поняття, види і методика проведення.

Метод аналізу документів – один із широко застосовуваних і ефективних методів збору первинної інформації. Документ – це спеціально створений ресурс, призначений для передачі і зберігання інформації [105].

За формою фіксації виокремлюють 3 групи документів:

1) *письмові*, у яких відомості фіксуються у формі буквеного тексту – архівні документи, преса, особисті документи, офіційні документи;

2) *статистичні* документи – здебільшого передбачають числове представлення інформації;

3) *іконографічні* документи – кіно- і фотодокументи, твори мистецтва.

За статусом розрізняють *офіційні* і *неофіційні* документи. До офіційних належать: інструкції, розпорядження, закони, постанови, статистична інформація. Неофіційними документами вважаються особисті архіви, щоденники, спогади, фотографії та ін. Численні документальні дані можна взяти з повідомлень засобів масової інформації.

За джерелом інформації документи поділяються на *первинні*, у яких безпосередньо фіксуються події (листування, записи, результати спостереження), і *вторинні*, що являють собою узагальнення первинних документів (звіти, висновки, статистичні відомості та ін.).

За функціональними особливостями документи поділяють на *інформаційні*, *регулятивні*, *комунікативні* і *культурно-виховні*.

Методи аналізу документів

Традиційний класичний аналіз – це сукупність певних розумових дій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, які представлені в документі, з певної позиції, прийнятої дослідником у кожному конкретному випадку. Тобто традиційний аналіз базується на сприйнятті, розумінні, осмисленні та інтерпретації змісту документа відповідно до мети дослідження. Традиційний аналіз становить ланцюжок логічних, розумових операцій, спрямованих на виявлення суті аналізованих документів. Він допомагає дослідникові зрозуміти основні ідеї і думки матеріалу, простежити їхній розвиток, з'ясувати їх логіку і обґрунтування.

Розрізняють такі види традиційного аналізу:

- *зовнішній* – це аналіз «історичного контексту» документа і всіх його супутніх обставин. При проведенні зовнішнього аналізу визначається вид документа, час і місце формування, ідеологічна, психологічна ситуації, мета його створення, з'ясовуються дані про автора, можлива тенденційність документа, його контекст, відбувається аналіз на предмет помилок і викривлення фактів;
- *внутрішній* – це безпосереднє дослідження змісту документа. Дослідник виявляє відмінності між фактичним і науковим змістом, встановлює рівень компетентності автора документа в справах, які він описує, з'ясовує особисте ставлення автора до описуваних у документі фактів, систематизує та інтерпретує фактичні відомості, що мають місце в документі.

Питання, на які повинен відповісти дослідник при проведенні традиційного аналізу:

- Що становить собою документ? (слід звернути увагу на вид, форму документа, проаналізувати, чи потребує аналіз застосування яких-небудь спеціальних методів, та ін.);
- Хто автор документа? (автором може бути як одна людина, так і колектив);
- З якою метою був створений документ?
- Яка надійність документа?
- Яка вірогідність зафіксованих у ньому даних?
- Яка суспільна роль? (документи можуть мати тільки певні свідчення про які-небудь суспільні явища, наприклад, повідомлення політичного діяча про події, а можуть самі бути цими явищами, наприклад, публічний виступ того ж політичного діяча);
- Які висновки можна зробити про факти, що представлені в документі?
- Які висновки можна зробити щодо автора документа?
- Чи достатньо повні відомості представлені в проаналізованому документі і наскільки ці відомості відповідають цілям дослідження?

Формалізований аналіз (контент-аналіз)

Контент-аналіз – це кількісне вираження текстової інформації з її дальшою статистичною її обробкою. Контент-аналіз базується на однакових стандартизованих правилах пошуку і підрахунку

кількісних показників досліджуваних характеристик тексту. При цьому передбачається, що кількісні характеристики змісту документів відбивають деякі істотні риси досліджуваних соціальних явищ і процесів.

Суть методу контент-аналізу полягає у виділенні в тексті документа деяких ключових понять і підрахунку частоти вживання цих понять, співвідношення різних елементів тексту один із одним, а також із загальним обсягом інформації. Його недоліком є те, що не всі змістові аспекти документа можна представити за допомогою формальних показників.

Виокремлюють два наукові підходи щодо застосування методу контент-аналізу. Перший застосовується в сфері дослідження засобів масової комунікації. У цьому випадку контент-аналіз розуміється як аналіз змісту інформації і на інші документи він не поширюється. Цей спосіб застосування контент-аналізу багато в чому зумовлений спільними завданнями досліджень у цій галузі. Він використовується як спосіб кількісного описання змісту, наприклад, журналу, і полягає у встановленні пропорцій певних тем, міри згадування різних людей (політичних діячів, вчених) та ін. Подібне використання контент-аналізу допомагає виконати аналіз окремого номера журналу або комплекту номерів за певний період, класифікувати досліджуваний матеріал за темами (політика, спорт, економіка), формою (розповіді, реклама) або типом авторства (відомі журналісти, письменники та ін.).

Другий підхід передбачає не стільки аналіз змісту певного наукового видання в цілому, як більш докладне вивчення, наприклад, однієї статті з погляду частоти вживання в ній певних термінів або суджень (такий підхід іноді називають лінгвосоціологічним).

Варто зауважити, що в обох ситуаціях метод контент-аналізу полягає у виокремленні значеннєвих одиниць у тексті, їх статистичній обробці (підрахунок частоти вживання цих одиниць, тобто кількісне співвідношення елементів тексту) або у встановленні ступенів вираження тієї чи іншої думки в досліджуваному тексті, тобто відбувається переклад значеннєвого змісту документа в цифрове вираження.

Об'єктом контент-аналізу можуть бути будь-які документальні джерела, які містять тексти різного характеру: матеріали засобів масової інформації, засоби масової усної пропаганди (лекції, доповіді, виступи), протоколи зборів громадських організацій,

службові документи, тексти неформалізованого інтерв'ю, відповіді на відкриті питання анкет та ін. Але не кожен документ може стати об'єктом контент-аналізу. Для цього повинен дотримуватися, по-перше, принцип формалізації, тобто необхідно, щоб досліджуваний зміст дозволив застосувати однозначне правило для надійного фіксування потрібних характеристик, по-друге, – принцип статистичної значущості, тобто елементи, які цікавлять дослідника у змісті, мають траплятися досить часто.

Контент-аналіз передбачає три стадії:

- I стадія (якісна) – поділ тексту на окремі значеннєві одиниці (наприклад, певні терміни, слова, теми, судження), визначення їх значення й взаємозв'язків, здійснення традиційного аналізу документа;
- II стадія (кількісна) – виконується підрахунок частоти вживання досліджуваних одиниць або обсягу, який вони займають у тексті;
- III стадія (якісна) – здійснюється інтерпретація отриманих результатів.

Застосування методу контент-аналізу є доцільним у таких випадках:

- є достатня кількість великого за обсягом і несистематизованого матеріалу (багато окремих однорідних документів, наприклад, автобіографій, газетних статей певного типу тощо або один документ, але досить великого обсягу, наприклад, щоденник, безпосереднє використання якого є складним);
- коли категорії, важливі для цілей дослідження, трапляються в досліджуваних документах з достатньою частотою;
- коли вимагається високий ступінь точності і об'єктивності аналізу.

3.4. Дослідження одного випадку (ДОВ).

Дослідження одного випадку (ДОВ) – це метод глибинного вивчення індивіда або малої групи. Зазвичай таке дослідження є якісним, а його результатом – нарративний опис досвіду або поведінки об'єкта. Цей метод не призначений для встановлення причиново-наслідкових зв'язків, виконання теоретичних узагальнень чи прогнозування. ДОВ є радше методом вузько сфокусованого описового дослідження. Для нього є характерними увага до деталей, а

також поєднання об'єктивних і суб'єктивних даних для глибшого розуміння досліджуваного феномена [118].

Основна відмінність ДОВ від кількісних методів полягає в природі запитань, які використовуються в процесі дослідження. Якщо для кількісних методів є типовим, що питання розпочинаються зі слів «що», «хто», «скільки», «де», то для ДОВ – «чому» і «як». Ще однією особливістю цього методу є його застосування для збирання глибинних даних у реальному життєвому контексті, який майже або зовсім не контролюється дослідником. Основна вимога до спостерігача – дати якомога більш детальний опис, який дозволяє відновити живу атмосферу події.

ДОВ може використовуватися з різною метою. Часто цей метод застосовується для одержання інформації, яка б допомогла сформулювати гіпотези дальших досліджень. ДОВ є надзвичайно поширеним методом дослідження у соціальних науках (соціальна робота, психологія тощо). Він активно використовується в освітньому процесі.

Залежно від природи запитань та цілей дослідження розрізняють декілька типів ДОВ:

- **Ілюстративний.** Він використовується для того, щоб продемонструвати, описати подію або ситуацію, поглибити її розуміння.
- **Пілотний (розвідувальний).** Його метою є збирання базової вихідної інформації для планування масштабнішого дослідження.
- **Узагальнювальний.** Передбачає поєднання інформації про декілька подій чи ситуацій з метою ширшого узагальнення.
- **Критичного випадку.** За його допомогою вивчають типові стандартні (або ж нестандартні) феномени.

Залежно від природи запитань та обраного різновиду ДОВ, для збирання первинних даних можна використати низку підходів та методів, а саме: пряме спостереження, інтерв'ю, протоколи, тести, архівні документи, артефакти, аудіо і відеозаписи, транскрипти інтерв'ю, записи випробувань тощо. Дослідження може проводитися із використанням одного методу або ж декількох, що застосовуються на різних його етапах. Збираючи дані, важливо звернути увагу на певні особливості цього методу.

Використання доволі складних під час дослідження методів збирання інформації (включене спостереження, неструктуроване

інтерв'ю тощо), робота в мінливому реальному життєвому середовищі, безпосередній контакт з учасниками дослідження ставлять дуже високі вимоги до фахової підготовки та особистих якостей дослідника. Зважаючи на можливий вплив суб'єктивних думок та переконань дослідника, доцільно зберігати дані ДОВ у первинному («сирому») вигляді. Саме вони дозволяють обґрунтувати або спростувати узагальнення та висновки, зроблені дослідником. Оскільки ДОВ відбувається в реальному середовищі, то й мова, яка використовується для опису виявлених даних, повинна бути максимально «живою», а стиль викладу цілісно розкривати природні переживання та відчуття дослідника. Деякі автори схильні вважати, що опис даних ДОВ повинен бути побудованим за всіма правилами літературного твору. Проте опис фактів і їх інтерпретація повинні бути чітко розмежованими.

Аналіз інформації, зібраної методом ДОВ, передбачає вибір дослідником одного із двох підходів для інтерпретації даних, а саме: холістичного або ж процедури кодування. За холістичного підходу всі одержані дані розглядаються як єдине ціле, а висновки спираються на цілісність одержаної інформації. Такий підхід використовується у дослідженнях більш загальних питань, при потребі зробити ширший огляд проблеми. Процедура кодування застосовується тоді, коли виникає потреба у вивченні окремих характеристик чи дій об'єкта. У цьому випадку виділяються окремі категорії дослідження, яким призначаються числові коди, що, своєю чергою, робить можливим їх статистичний аналіз за допомогою кількісних методів.

Аналіз даних ДОВ значно більшою мірою зазнає впливу особистості дослідника. У цьому контексті він виступає фактично у ролі експерта. Не тільки його знання, а й практичні навички, життєвий і професійний досвід забезпечують якість аналізу одержаної інформації. На відміну від багатьох інших методів дослідження, де етапи збирання та аналізу даних є чітко розмежованими в часі, у ДОВ вони відбуваються паралельно. Навіть більше – у процесі ДОВ можливий критичний перегляд гіпотез та уточнення основних понять. Аналіз даних дослідження цим методом вимагає дотримання принципу їх цілісності та автономності. Він має включати всі релевантні дані. Важливим є виклад можливих альтернативних інтерпретацій та перевірка одержаних результатів за допомогою співвідношення, порівняння, обговорення, а також

використання процедур триангуляції. Основний наголос робиться не на статистичне, а на аналітичне узагальнення результатів ДОВ.

До безумовних переваг ДОВ відносять його гнучкість, що дозволяє вносити корективи на різних етапах дослідження. Цей метод забезпечує глибинність вивчення феномена, а саме використання найрізноманітніших даних для отримання повної інформації про об'єкт. Важливо, що процес збирання даних відбувається в реальному середовищі за звичних для учасників дослідження умов. Часто ДОВ є дієвим інструментом для одержання даних, необхідних для планування і проведення більш масштабних досліджень. Зрештою цей метод дозволяє виявляти дані та аналізувати ситуації, які неможливо відтворити в лабораторних умовах.

Як і всі інші методи, ДОВ має і низку обмежень. Унікальність одержаних даних суттєво обмежує можливість їх застосування. Значною проблемою залишається можливий суб'єктивізм дослідника, а також його особисті переконання і погляди. Глибинний характер ДОВ значно обмежує широту охоплення як проблеми, так і її носіїв. Існують складнощі, пов'язані з надійністю і валідністю одержаних результатів, а також можливостями їх широкого узагальнення.

РОЗДІЛ 4 ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

4.1. Аналіз продуктів діяльності: поняття, сутність.

Аналіз продуктів діяльності – метод опосередкованого емпіричного вивчення особистості через аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних (тексти, живопис тощо) продуктів її діяльності. Цей метод широко використовується в психології, педагогіці, соціальній роботі.

Аналіз продуктів діяльності заснований на загальній передумові про єдність внутрішніх психічних процесів і зовнішніх форм поведінки та діяльності. Вивчаючи продукти діяльності, можна одержати важливу інформацію про психічні особливості її суб'єкта. Метод аналізу продуктів діяльності припускає певну мету, гіпотезу, способи аналізу кожного продукту. Продуктами діяльності є написані людиною тексти, зроблені предмети і явища, малюнки, твори, коментарі, конспекти та ін. Особливими формами цього методу є графологія, що дозволяє за особливостями і характеристиками почерку людину скласти її психологічний портрет [95; 105].

Видами аналізу продуктів діяльності є:

- біографічний метод – метод, у процесі якого вивчаються особливості життєвого шляху людини;
- проєктивний метод – метод дослідження особистості, який базується на виявленні проєкцій даних експерименту з наступною інтерпретацією.

Біографічний метод – один із найпоширеніших способів вивчення соціальних процесів через суб'єктивне сприйняття дослідником індивіда на основі аналізу його особистих вражень, викладених ним в ході бесіди або в документах (автобіографіях, щоденниках, листах). Вперше метод був використаний в 1918–1920 рр. чиказьким соціологом В. Томасом і його польським колегою Ф. Знанецьким у масштабному дослідженні про життя польських селян у Європі і Америці.

Біографічний метод дослідження використовується в тих випадках, коли дослідника цікавить особистий досвід переживання тих чи інших соціально-історичних ситуацій (наприклад, криз, війн,

масових міграцій), а також окремих етапів або подій людського життя.

Мета і завдання дослідження за допомогою біографічного методу залежать від вибору об'єкта дослідження. Об'єктом може стати як біографія самого учасника дослідження (в цьому випадку ми маємо справу з автобіографічним методом), так і біографії його батьків, родичів, знайомих або сімей.

Предметом дослідження біографій у загальному вигляді є встановлення та аналіз зв'язків між особистим життям індивіда або сім'ї і життям суспільства в цілому. З визначенням предмета дослідження також пов'язано висування гіпотез, що визначають, які саме події соціального життя і яким чином вплинули на досліджувані біографії.

Біографічний метод включає в себе сукупність процедур збору інформації: інтерв'ювання, спостереження, аналіз документів. Вибір однієї або декількох з них залежить від об'єкта дослідження.

У загальному вигляді збір інформації дослідник виконує відповідно до логічної схеми, яка відображає основні моменти досліджуваних біографій.

Одним із основних інструментів збору інформації є біографічне напівструктуроване інтерв'ю. Воно включає в себе кілька тематичних блоків, що охоплюють різні сторони або періоди життя людини (наприклад, дитинство, юність, навчання, робота тощо). Щодо кожного блоку існує перелік обов'язкових питань або аспектів, за якими має бути отримана інформація. Решта питань може ставитися для уточнення.

Проведення біографічного інтерв'ю вимагає використання аудіотехніки (краще диктофона).

Окрім інтерв'ю, первинною інформацією для аналізу можуть слугувати документальні джерела (листи, фотографії, виписки з офіційних документів), якщо респондент надасть їх і дозволить ними користуватися з дослідницькою метою.

Біографічний метод дуже специфічний з погляду формування вибіркової сукупності. Спочатку при пошуку респондентів визначають деякі формальні параметри індивідів, які будуть об'єктом дослідження (наприклад, вік або належність до певних соціальних груп). Потім починається пошук таких людей, при цьому найчастіше використовуються особисті знайомства. Після того, як дослідник зумів узяти інтерв'ю у 2–3 чоловік, вибірка може формуватися за

принципом снігової кулі, тобто кожен із опитаних може порекомендувати інших знайомих.

Процедура обробки і аналізу даних, отриманих біографічним методом, досить складна і потребує знань, навичок і досвіду дослідника в галузі застосування якісних методів дослідження. Під час такого узагальнювального аналізу необхідно відповісти на низку запитань, наприклад:

– До якої соціальної групи належать ваші респонденти (або їх більшість), яке місце в структурі соціальної стратифікації вони займають?

– В яких умовах відбувалася соціалізація цих людей, яку роль зіграла в ній сім'я, система освіти, які події в житті суспільства мали значний вплив на процес соціалізації?

– Які особисті якості притаманні вашим респондентам, які моральні цінності є для них пріоритетними, яким чином вони співвідносяться з життєвими установками, характерними для сучасного суспільства?

– Який вплив на біографії ваших респондентів наклали або накладає життєвий досвід представників старших поколінь (батьків, дідусів і бабусь)?

Отже, біографічний метод є важливим інструментом для вивчення динаміки суспільних явищ, норм і цінностей через призму індивідуального досвіду окремих людей або сімей. Така інформація становить особливу значущість в переломні моменти життя суспільства, оскільки саме біографія окремої людини може бути типовим проявом певних соціальних процесів.

Застосування **проективних методик** передбачає аналіз продуктів діяльності людини, її уяви і фантазії і спрямоване на розкриття внутрішнього світу особистості, світу її суб'єктивних переживань, думок, установок, очікувань. Першим проективним методом вважається метод словесних асоціацій, який виник на основі асоціативної теорії. Асоціативна концепція, як провідний принцип організації свідомості людини, використовує поняття асоціації, яке згадувалося ще в працях Аристотеля.

Поява методу вільних словесних асоціацій пов'язана з ім'ям дослідника Ф. Гальтона, який проводив «асоціативні» експерименти. Він пропонував людині відповісти на слово-подразник першою, яка прийшла на думку, словесною асоціацією. Треба було розглянути 75

слів, а вчений за допомогою секундоміра фіксував час відповіді. Пізніше ця методика дістала розвиток у дослідженнях К. Юнга, Г. Кента, А. Розанова та ін.

Як інтерпретуються результати цієї методики? Більшість дослідників на сьогодні схильні розглядати асоціативний експеримент як прийом для вивчення інтересів і установок особистості. Однак варто зауважити, що інтерпретація отриманих результатів визначається теоретичними поглядами дослідників. Тому питання про валідність методики не може бути вирішене однозначно. Асоціативний експеримент стимулював появу такої групи проєктивних методик, як завершення речень. Вперше для вивчення особистості завершення речень було використано А. Пейном у 1928 році.

Сьогодні в соціальній роботі проєктивні техніки словесних асоціацій і незакінчених речень активно використовуються під час масових опитувань. Вони дозволяють уникнути таких недоліків, які трапляються при вживанні відкритих питань – відмова від відповіді, відхилення респондента від теми питання, що утруднює експлікацію (від лат. *explication* – тлумачення, пояснення) змісту висловлювання.

Пропоновані дослідником початки речень працюють як стимул, який задає респонденту достатньо широкий простір відповідей. Переваги методики незакінчених речень у порівнянні з відкритими питаннями – можливість певною мірою регулювати глибину відповідей. Наприклад: «Коли я читаю газету ...»; «Коли я читаю в газеті про події в нашій країні ...»; «Коли я читаю в газеті про події в нашій країні, у мене виникає почуття ...» і т. д.

Асоціативна методика використовується в тих випадках, коли є потреба представити максимально широке предметне поле за допомогою понять, виражених одним словом. Наприклад, необхідно зафіксувати весь спектр значень, що приписуються тому чи іншому об'єктові дослідження: «регенту» або «олігарху». Чим невизначеніший стимул, тим імовірніше, що асоціації зафіксують більш широкий спектр смислів. Наприклад, слово «пляшка» може викликати або не викликати алкогольні асоціації, в той же час як слово «горілка» викличе тільки ці асоціації, і тут ми зможемо зафіксувати позитивний або негативний знак цих асоціацій.

Відомими є тести, які базуються на «прочитанні» асоціацій, викликаних графічними зображеннями. Це одна з найпопулярніших і відомих методик – методика чорнильних плям, створена Г.

Роршахом, – використовує максимально невизначену ситуацію. Учаснику дослідження пропонують десять карток із зображенням різних конфігурацій, виконаних за допомогою чорнильних плям («абстрактна картинка»). Він повинен відповісти на питання: «Що б це означало?». Самі по собі ці зображення нічого не означають. Але учасник дослідження намагається надати їм якийсь сенс і починає фантазувати. За сукупністю описів кожної з десяти картинок, побудованих на асоціаціях і уяві, дослідник намагається визначити домінуючі мотиви, емоції, приховані імпульси ставлення до дійсності.

Ще одна з поширених методик – тест тематичної апперцепції (*Thematic Apperception Test – TAT*), або тематична оцінка сюжету, – була створена в 1935 році Г. Мюрреєм спільно з Х. Морган. Респондентам пропонуються реальні картинки – графічні зображення, сюжети яких допускають неоднозначні тлумачення ситуацій. Вони повинні скласти розповідь за картинкою, подібно до того, як це роблять школярі першого класу. Оцінка підсумків тесту зводиться до виявлення провідних емоцій, прихованих імпульсів, ставлення до реальності. У ТАТі і схожих до нього методиках зображення використовуються для того, щоб стимулювати вільну гру уяви і викликати певні вербальні відповіді. На противагу цьому методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга дає менше простору для фантазії і вимагає більш простих відповідей.

Зазначена методика передбачає серію умовних малюнків, на яких один персонаж певним чином «фруструє» наміри і дії іншого персонажа або привертає увагу до фруструючої ситуації. Учасник дослідження відзначає, що, на його думку, відповів би фрустрований персонаж.

Відповідно до теорії фрустрації (від лат. *frustration* – обман, марне очікування, розлад), цей стан виникає у людини в тих випадках, коли вона з якихось причин не може задовольнити потребу, домогтися наміченої мети. Методику використовують для оцінки захисних реакцій в ситуації звинувачення (коли суб'єкт піддається нападкам, закидам з боку фруструючого персонажа).

До групи графічних проєктивних методик належать методики К. Маховер «Намалюй людину», В. Вульф «Малюнок сім'ї», Дж. Бук «Будинок – дерево – людина» та ін. Аналіз виконання методик має здебільшого якісний характер і спирається на вивчення деяких параметрів малюнків; особлива увага приділяється їхньому розміру,

розміщенню на аркуші паперу, якості ліній, фронтальному або профільному куті зору.

Обґрунтованість проєктивних процедур визначається насамперед теоретичними джерелами, які дають можливість досліднику тлумачити їхні результати. Надійність тестів перевіряється за системою кореляцій з іншими методиками.

4.2. Тестування: поняття, види, методика проведення.

Тестування – метод психологічної діагностики, який використовує стандартизовані питання й завдання (тести), що мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого виміру індивідуальних відмінностей. Існують три основні сфери тестування: а) освіта – у зв'язку зі збільшенням тривалості навчання й ускладненням навчальних програм; б) професійна підготовка й відбір кадрів – через збільшення темпів зростання і ускладнення виробництва; в) психологічне консультування – у зв'язку з прискоренням соціодинамічних процесів; г) соціальне консультування для поліпшення якості життєдіяльності клієнта.

Процес тестування може бути розділений на три етапи:

- вибір тесту (визначається метою тестування й ступенем достовірності та надійності тесту);
- його проведення (визначається інструкцією до тесту);
- інтерпретація результатів (визначається системою теоретичних припущень щодо предмета тестування).

На всіх трьох етапах потрібна участь кваліфікованого психолога.

Тести (з англ. test – випробування, перевірка, проба) – це стандартизовані і зазвичай короткі та обмежені в часі випробування, призначені для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних відмінностей між людьми. Їхня вирізняльна особливість полягає в тому, що вони складаються із завдань, на які потрібно дати правильну відповідь.

Дидактичні тести – це тести, спрямовані на діагностичний вимір рівня знань у певній освітній сфері. Вони покликані вирішувати педагогічні (дидактичні) завдання, пов'язані з коректуванням навчальної діяльності студента в процесі навчання. У цьому сенсі дидактичні тести – це тести поточного контролю знань (на відміну від тестів вхідного, рубіжного й підсумкового контролю).

Ефективне тестування можливе на основі врахування особливостей різних типів тестів. У спеціальній літературі наводяться їхні різноманітні класифікації.

Класифікація тестів за формою відповідей:

1. Вільні тести припускають відповіді або дії, зміст яких визначає респондент. Вони можуть бути у формі:

- *питань* (наприклад: «Напишіть, які концепції лідерства Вам відомі»);
- *доповнення речення* (наприклад: «Теорія мотивації Маслоу поділяє всі потреби на групи: потреби дефіциту, потреби ... »);
- *вільних дій* (наприклад, малювання дерева або людини в проєктивних тестах);
- *виправлення помилок*.

2. Структуровані (із зв'язаними відповідями) тести містять відповіді у формах:

- *«так» – «ні»* (за типом: «Дайте відповідь на поставлене запитання у формі «так» або «ні»: «Коли в мене немає справ, я почуваю, що мені не по собі»);
- *правильної відповіді* («Підкресліть правильні відповіді у твердженні: «Класичними стилями керівництва вважаються демократичний, бюрократичний, авторитарний, харизматичний...»);
- *кращої відповіді* («Виберіть найбільш точну відповідь: «Головною ознакою конфлікту є: а) наявність двох взаємозалежних сторін; б) несумісність їх цілей; в) дії, безпосередньо спрямовані одні проти одних; г) наявність суперечностей між сторонами; д) використання сили або тиску; е) емоційна ворожість»);
- *ідентифікації* («Підкресліть прізвища авторів, у теоріях яких відображено такі ключові слова або словосполучення?

Справедливість	(а) (б) (в) (г) (д) (е)
фактори гігієни	(а) (б) (в) (г) (д) (е)
ієрархія потреб	(а) (б) (в) (г) (д) (е)
посилення мотивації	(а) (б) (в) (г) (д) (е)
прагнення до успіху	(а) (б) (в) (г) (д) (е)
очікування успіху	(а) (б) (в) (г) (д) (е)

(а) Врум, (б) Скіннер, (в) Адамс, (г) Херцберг, (д) Макклеланд, (е) Маслоу».

3. Шкальні тести передбачають вибір відповіді, що перебуває між двома крайніми варіантами (наприклад: «ніколи», «рідко», «іноді», «часто», «завжди»).

4. Графічні тести розраховані на розв'язання завдань за допомогою побудови графіків або ж відображення відповіді на заданому зображенні (наприклад, зображення тенденцій змін, різних фаз процесу або інших взаємозв'язків).

5. Тести з пробілами. У достатньо великому за обсягом тексті наявні пробіли, які треба заповнити для одержання осмисленої й правильної відповіді.

Кожен із цих типів побудови тестів має свої позитивні аспекти і недоліки. Так, сильною стороною вільних тестів є легкість формулювання питань і, як наслідок, незначні часові й інші витрати на підготовку цього типу дослідницьких методик. Їхня слабка сторона – складна оцінка й інтерпретація отриманих результатів. Сильна сторона структурованих тестів полягає в простоті оцінювання. Однак у цьому випадку існує небезпека вгадування відповідей. Також для цих тестів характерна трудомісткість і значний час для їх підготовки. Недолік тестів з відповідями «так» – «ні» або «правильно» – «неправильно» полягає в тому, що при їхньому використанні в навчальному процесі без пояснення індивідуальних результатів неправильні відповіді закріплюються в пам'яті учасників дослідження [95].

Класифікація груп тестів за об'єктом дослідження:

Перша група тестів – індивідуальні, які поділяються на особистісні і тести здібностей. Особистісні тести включають:

- 1) суб'єктивні тести, різновидами яких є особистісні опитувальники; тести інтересів і схильностей;
- 2) об'єктивні тести;
- 3) проективні тести.

Перший різновид індивідуальних тестів – особистісні тести, які покликані вивчати якості людини, які здебільшого незалежні від ситуації і постійні в часі. Головне призначення особистісних тестів полягає у виявленні того, як людина поводить себе в будь-яких ситуаціях або вирішує певне коло проблем. Особистісні тести можуть досліджувати, наприклад, такі психологічні якості особистості, як

темперамент, агресивність, тривожність, рівень домагань, самооцінка і т. д.

У *суб'єктивних особистісних тестах* принцип оцінки зрозумілий для респондента. Тому в разі нещирості своїми відповідями він може вплинути на результат і спотворити його. Перешкодити цьому покликані питання на відвертість. Якщо, прагнучи створити про себе гарне враження, учасник дослідження у своїх відповідях перевищує допустиму межу можливостей (насамперед випадкової нещирості), то результати тесту вважаються недійсними. Приклад суб'єктивних тестів – методика «Темперамент особистості».

Поширений різновид суб'єктивних тестів – *особистісні опитувальники*. Вони містять комплекс питань, спрямованих на загальну мету. Залежно від цілей тесту розрізняють багатофакторні (дають різносторонню комплексну оцінку психологічних якостей особистості), однофакторні (з'ясовуються окремі стійкі особливості людини, наприклад, її темперамент) і проєктивні (коли респонденту пропонують, скажімо, завершити незакінчені речення, дати інтерпретацію певному зображенню або ж намалювати будинок, тварину або будь-який інший об'єкт).

Тести на інтереси й схильності вивчають схильності учасника дослідження до певних видів діяльності і ситуацій, структуру мотивації. Цей вид тестів широко застосовується при професійному консультуванні, а також при визначенні ефективності різних стимулів трудової діяльності.

В *об'єктивних особистісних тестах* принципи їх інтерпретації приховані від респондентів. Тому при їхньому використанні для осіб, які не володіють відповідними професійними психологічними знаннями, ніщо не може вплинути на результат тесту, спотворити його.

Іншим різновидом індивідуальних тестів є *тести здібностей особистості*. Вони вимагають від учасника дослідження здатність проявити себе в певному виді досягнень. У тестах на швидкість це може бути максимальна кількість завдань, вирішуваних за певний проміжок часу, у тестах на рівень досягнень – складність розв'язуваних завдань.

Загальні тести досягнень призначені для виявлення якостей, що є передумовами будь-якої розумової праці. До таких якостей належать насамперед уважність, вміння сконцентруватися, вольові якості, пам'ять (образна, логічна, емоційна). Ці риси особистості по-

різному впливають на освоєння тих або інших професій і результати праці.

Тести професійних та інших досягнень характеризують рівень освоєння тієї чи іншої сфери діяльності, наприклад, рівень засвоєння студентами економічних знань, здатність керівників вирішувати завдання у сфері управління людськими ресурсами тощо.

Тести на інтелект оцінюють рівень інтелектуального розвитку людини (глибина розуму – здатність проникати в сутність явищ, розуміти їхні причини, джерела; широта розуму – здатність бачити проблему в широкому контексті, у взаємозв'язку з іншими явищами; критичність – сумніватися щодо досягнутих результатів з метою підвищення об'єктивності пізнання, знаходження істини; гнучкість – здатність перемикатися з однієї ідеї на іншу, враховувати різні, у тому числі й протилежні точки зору; швидкість – швидкість розв'язування завдань, здатність виконувати за певний проміжок часу велику кількість розумових операцій, висувати багато ідей; оригінальність – здатність породжувати нові, нестандартні, такі, що відрізняються від загальноприйнятих, ідеї; допитливість – прагнення до пошуку найкращих розв'язків, вдосконалення висновків.

Тести на специфічні здібності призначені для виявлення сенсорних (гострота зору, сприйняття кольору, слух) або моторних (фізична сила, вправність рук, швидкість реакції) здатностей. У багатьох випадках розвиненість таких здатностей – необхідна умова професійної придатності (наприклад, швидкість реакції – одна з найважливіших якостей операторів складних управлінських систем).

Друга група тестів у класифікації за об'єктом дослідження – соціально-психологічні тести. Вони досліджують поведінку індивіда в групі, міжособистісні відносини, соціально-психологічну сумісність членів групи, неформальні структури й розподіл ролей у групі.

Соціометрія – це теорія вивчення міжособистісних відносин (термін «соціометрія» означає «соціальний вимір».) Основоположником соціометрії є відомий американський психіатр і психолог Дж. Морено, який прагнув за допомогою розробленої ним методики встановити невидимі зовні емоційні зв'язки між людьми, виміряти їх і зафіксувати в спеціальних матрицях, індексах і графіках. Соціометричний метод Морено базується на п'яти головних тезах:

1. Людські почуття мають кількісний вимір, і їх можна виміряти за допомогою соціометричного методу.

2. Жодна людина не може жити без емоційних зв'язків з іншими людьми. І тому не окремий індивід, а емоційно об'єднана група є найменшим елементом суспільства. У той же час група складається з окремих особистостей, кожна з яких – ядро, свого роду центр, у якому збираються воедино численні ролі, що характеризують її взаємодію з іншими людьми. Стихійно групові відносини й ролі, які формуються, впливають на самопочуття й поведінку індивідів і груп і можуть бути джерелом гострих конфліктів. Структуру (у тому числі характер) цих міжособистісних взаємин можна встановити за допомогою спеціальних методів – «тестів ролей»: «психодрами» і «соціодрами», які виконують як оцінні, діагностичні, так і терапевтичні (що поліпшують міжособистісні зв'язки) функції.

3. У стосунках між людьми діє закон соціальної гравітації. Він встановлює, що згуртованість групи прямо пропорційна потягу учасників одне до одного й обернено пропорційна просторовій дистанції між ними. Тому підвищити ефективність групової діяльності можна за рахунок наближення офіційної формальної структури групи до неформальної структури взаємних симпатій.

4. Вищі форми колективної організації розвиваються з нижчих, найпростіших. Унаслідок цього провідним методом підвищення ефективності діяльності певної організації є не макроструктурні, загальноорганізаційні перетворення, а вплив на малі групи.

5. Всередині будь-якої групи симпатії розподіляються нерівномірно: більша частина емоційних прихильностей її членів спрямована на окремих індивідів (так звані «зірки»), тоді як низка учасників залишається емоційно відкинутими. Збільшення розміру групи ще більше підсилює цю непропорційність, яку може змінити лише «соціометрична революція», проведена за допомогою відповідного наукового методу.

Згідно з Морено, при соціометричному дослідженні важливо забезпечити необхідну для цього мотивацію його учасників. Це відбиває правило адекватної мотивації: процедура будь-якого тесту повинна збігатися з інтересами учасників дослідження.

Соціометричний метод дозволяє описати становище індивіда в групі так, як воно йому уявляється, зіставити це з реакціями інших членів групи, встановити структуру групових ролей, у тому числі виявити лідерів і аутсайдерів, математично в'яснити взаємини людей у різних колективах.

У рамках соціометрії Морено можна виокремити три групи методів, що дозволяють досліджувати якості й стійкі риси поведінки індивідів у групі (колективі):

- 1) соціометрична тестова методика (тест);
- 2) психодрама;
- 3) соціодрама.

Соціометрична тестова методика досить проста у використанні. В основі соціометричних тестів лежить фіксація симпатій і антипатій членів групи одне щодо одного. Кожного члена групи просять відповісти в письмовій формі на запитання, наприклад, про те, з ким він бажав би, а з ким не хотів виконувати тривале складне й відповідальне завдання; кого б із членів групи він включив, а кого не запросив би в нову групу та ін. Респондент робить відповідні висновки, які дозволяють стверджувати про ступінь його симпатій і антипатій.

Питання соціометричного тесту можуть суттєво відрізнитися залежно від цілей дослідження (наприклад, якщо потрібно виявити ділового лідера, то вони стосуються спільного виконання завдання, звернення по професійну пораду і т. д.; якщо емоційного лідера, то мова йде про вибір компаньйона для спільного відпочинку, відвертої бесіди, святкування різних подій та ін.). При цьому можна виявити різні за своїм характером структури міжособистісних відносин: за критеріями підтримки, популярності, престижу, лідерства та ін. За допомогою соціометричних тестів можна виявити не тільки емоційні взаємини, а й типові зразки поведінки членів колективу, розподіл неформальних соціальних ролей (наприклад, лідера-організатора, фахівця-експерта та ін.). Це дає керівництву можливість вчасно помітити напруженість у стосунках між людьми, усунути ґрунт для деструктивних конфліктів, поліпшити моральний клімат, підвищити згуртованість колективу й трудову мотивацію його членів, знизити плинність кадрів.

Розроблені Морено методи психодрами й соціодрами виходять за рамки традиційного тестування й стосуються як ситуативних тестів, так і ділових ігор.

РОЗДІЛ 5

МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1. Вимірювання як складова частина аналізу результатів соціальних досліджень.

Проблема аналізу результатів досліджень зумовлена складністю та багатофакторністю суспільних явищ і процесів, необхідністю оперувати не тільки об'єктивними фактами, а й громадською думкою, поглядами людей, їх ставленням до суспільних явищ, ціннісними орієнтаціями, які важко піддати кількісному аналізу. Для вирішення цієї проблеми застосовують методи *математичної статистики* (розділу математики, що вивчає способи систематизації, обробки і використання статистичних даних для наукових і практичних висновків), які дають змогу виконати:

1. Компактний опис первинної інформації (побудова таблиць розподілів, обчислення параметрів розподілів та ін.).

2. Пошук та оцінку зв'язків між ознаками досліджуваного процесу чи явища (обчислення статистичних коефіцієнтів зв'язку, кореляційний аналіз, регресійний аналіз).

3. Пошук латентних факторів, які визначають взаємозв'язки всередині групи ознак досліджуваного явища (факторний аналіз, латентно-структурний аналіз).

4. Класифікацію ознак та об'єктів, побудову типологій (дисперсний аналіз, факторний аналіз).

5. Прогнозування тенденцій розвитку певного суспільного явища (комплексне застосування різних методів) [119–127].

Під *аналізом даних соціальних досліджень* будемо розуміти сукупність дій, спрямованих на вивчення виявлених у певний спосіб даних з метою формування визначених уявлень про характер явища, яке описується цими даними.

У процесі певного дослідження вивчається деяка множина об'єктів, наприклад, колектив працівників підприємства. Кожному елементові множини притаманні певні ознаки.

Ознака – це деяка спільна для всіх об'єктів сукупності властивість, конкретні прояви якої (значення ознаки, альтернативи, градації) можуть змінюватись від об'єкта до об'єкта.

Кожен об'єкт дослідження має певне значення ознаки. Так, наприклад, кожний працівник має одне з двох можливих значень ознаки «Стать» (чоловіча або жіноча), одне з трьох можливих значень ознаки «Задоволеність умовами праці» (задоволений, не зовсім задоволений, зовсім не задоволений), певне значення ознаки «Вік» та ін.

Щоб первинні дані можна було використовувати для змістового аналізу і висновків, вони повинні бути певним чином упорядковані та опрацьовані. З цією метою застосовують певні статистичні методи – групування, обчислення узагальнювальних параметрів та коефіцієнтів, кореляційний, факторний методи аналізу та ін. Незалежно від того, який метод аналізу застосовують, опрацювання даних починається з попереднього впорядкування інформації, головним чином за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць. Отримані результати найчастіше представляють у вигляді динамічного ряду, варіаційного ряду, матриці типу «об'єкт-ознака» та ін.

Динамічним рядом називається сукупність значень соціального показника x за t років, тобто зміна показника в часі. Динамічний ряд має такий вигляд:

$$x_1, x_2, \dots, x_t$$

Варіаційним рядом називається сукупність k можливих значень соціального показника x і частота зустрічей цих значень у заданій групі об'єктів, тобто зміна показника в просторі. Варіаційний ряд має вигляд:

Варіанти	x_1	x_2	...	x_k
Частоти	n_1	n_2	...	n_k

Матрицею типу (об'єкт-ознака) порядку $k \times t$ називається прямокутна таблиця чисел, яка має k рядків та t стовпців. У матриці (3) рядки відповідають n -об'єктам, а стовпці – k -значенням ознаки.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1j} & \dots & a_{1m} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2j} & \dots & a_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{i1} & a_{i2} & \dots & a_{ij} & \dots & a_{im} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{k1} & a_{k2} & \dots & a_{kj} & \dots & a_{km} \end{pmatrix},$$

де a_{ij} ($i = 1, 2, \dots, k; j = 1, 2, \dots, m$) – елемент матриці, який перебуває на перетині i -го рядка та j -го стовпця.

Розглянемо процедуру вимірювання як складову частину аналізу даних соціальних досліджень.

У повсякденному житті людина часто стикається з такими твердженнями: «Вивчення громадської думки показало, що ...», «Соціологи стверджують, що...», «Статистичні дані засвідчують, що ...», «Соціологічний аналіз підтверджує, що...». За цими твердженнями спостерігається значна робота дослідника з аналізу різних типів інформації. Складовою частиною цього аналізу є процедура вимірювання.

Термін «вимірювання» трактується вченими в різних контекстах. Наприклад, деякі дослідники процедуру вимірювання визначають як діагностичну. Також вимірювання розглядають і як процедуру шкалування, тобто конструювання шкали для вимірювання чого-небудь.

Наша мета полягає в тому, щоб розглянути різні дослідницькі ситуації, а також ті прийоми вимірювання, які при цьому виникають.

Оскільки основним джерелом інформації під час дослідження є людина, зупинимося на проблемах вимірювання саме в цьому випадку. Як приклад розглянемо шість емпіричних індикаторів або шість питань:

1. Ваша стать?

– чоловіча	А	1	0
– жіноча	Б	2	1

2. На якому факультеті Ви вчитеся?

– філологічному	1	А
– фізичному	2	Б
– хімічному	3	В
– математичному	4	Г
–		
– історичному	14	К
– юридичному	15	Л

3. Наскільки ви задоволені своїм навчанням?

– повністю задоволений	1	5
– радше задоволений, ніж незадоволений	2	4
– і так, і ні	3	3
– радше незадоволений, ніж задоволений	4	2

– абсолютно незадоволений 5 1

4. Наскільки Ви впевнені, що знайдете роботу за фахом після закінчення ЗВО?

– впевнений, що знайду роботу 1 5

– радше упевнений, ніж невпевнений 2 4

– і так, і ні 3 3

– радше невпевнений, ніж упевнений 4 2

– абсолютно невпевнений 5 1

5. Скільки Вам років?

6. Скільки часу (в годинах) протягом тижня Ви витрачаєте на самотійну роботу (відвідування бібліотек, підготовку до семінарів)?

Під час дослідження фахівець заздалегідь планує, як закодувати, зашифрувати інформацію, яка буде зібрана за допомогою таких питань. Це потрібно для того, щоб ввести інформацію в комп'ютер, а потім обробити її й систематизувати. Кодувати можна за допомогою будь-яких символів, які позначають як коди, шифри, мітки і просто «цифри». Наприклад, ознака «стать» закодована трьома способами: у першому випадку – буквами (А, Б), в другому – цифрами (1, 2), в третьому – цифрами (0, 1). Факультети (їх усього 15) в першому випадку закодовані числами, а в другому – буквами. Проте в дослідницькій практиці дані зручніше кодувати за допомогою чисел.

Процедуру кодування можна представити і як процедуру вимірювання (прямого чи опосередкованого). Чому? Тому, що цілком правомірно поставити запитання: Як виміряти стать? Як виміряти вік? Як виміряти належність до факультету? Самі питання на перший погляд викликають певне здивування, оскільки відповіді на них прості й очевидні. У той же час відповідь може бути неоднозначною. Залежно від цілей дослідника може цікавити як хронологічний вік, так і розумовий (зіставлення цих даних важливе при вивченні дітей). Фахівця може цікавити як фізіологічна стать, так і «соціологічний» (чоловічий або жіночий) тип особистості. Що стосується вимірювання ознаки «задоволеність навчанням» і «ступінь впевненості з приводу працевлаштування», то однозначної відповіді немає. Це дещо складніші феномени з точки зору вивчення, вимірювання і аналізу. В цьому випадку кодування варіантів відповіді також вважається вимірюванням. Питання, як виміряти вік і

тривалість самостійної роботи, також правомірні, і відповіді на них мають очевидний характер.

Отож кожна людина в буденному житті використовує і розуміє, що таке вимірювання. Наприклад, відстань вимірюється в сантиметрах, метрах, милях, кілометрах та ін. Вага – у грамах, кілограмах, тоннах та ін. Площа – в арах, гектарах. Температура – в градусах. Грошовий дохід – у гривнях, доларах і т. д.

Таких прикладів із повсякденного життя людей можна привести безліч. Все це можна назвати шкалами. Наприклад, вище позначені такі шкали: шкала відстаней, шкала ваги, шкала площі, шкала температури, шкала доходу. Положення, відмітка на шкалі називається шкальним значенням. Кожна наведена вище шкала має одиницю вимірювання – сантиметр, метр, грам, кілограм, гектар, градус.

Вважають, що сукупність об'єктів вимірює, якщо кожному об'єкту увідповіднене число і задана одиниця вимірювання. Іншими словами, у процесі вимірювання відношення між об'єктами вимірювання відображають на відношення між числами.

Таким чином, *вимірювання* – це процедура, за допомогою якої об'єкти вимірювання, що розглядаються як носії певних відношень, відображаються в деяку математичну систему з відповідними відношеннями між елементами цієї системи. Математичною системою вважається числова система або числова вісь (шкала).

Шкала – це алгоритм, за допомогою якого виконується вимірювання в тих випадках, коли воно є відображенням об'єктів, що вивчаються, в числову математичну систему.

Якщо в процесі вимірювання відображається тільки рівність-нерівність об'єктів, то маємо так звану номінальну шкалу.

Номінальна шкала – це шкала, яка утворюється внаслідок моделювання таких емпіричних відношень між об'єктами, коли їх можна представити у вигляді відношень рівності чи нерівності. Об'єкти вимірювання поділяються на множину класів; кожному класу дається назва, числове позначення якого є одним із шкальних значень.

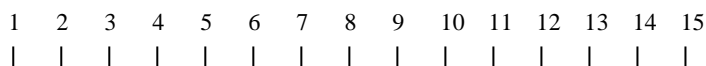
Якщо проаналізувати наведені вище питання, то ознаки «стать» і «факультет» вимірюються саме номінальною шкалою. Перша шкала (стать) складається з двох шкальних значень, а друга – з п'ятнадцяти.

Приписування кодів (або певних чисел значенням ознаки) є інструментом вимірювання. Таким чином, можна побудувати дві «лінійки»:

– вимірювання статі

– вимірювання факультету

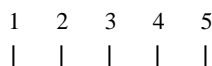
«Лінійкою» (одновимірною шкалою) вимірюється стаття або факультет респондента. Кожному респонденту ставимо у відповідність певне шкальне значення (градацію на шкалі, пункт шкали). При цьому немає точки відліку на шкалі, а також немає одиниці виміру. Відсутнє поняття відстані між шкальними значеннями. Проте є чітка вербальна інтерпретація шкальних значень.

Розглянемо третє із запропонованих вище питань: «*Наскільки Ви задоволені своїм навчанням?*»

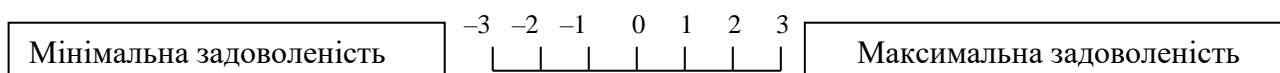
Найбільш зручний із способів кодування значень ознаки – другий. П'ять балів отримує той, хто максимально задоволений навчанням, один бал – той, у кого мінімальна задоволеність навчанням. Цей спосіб кодування інформації належить до порядкового рівня вимірювання, тобто ознаку «задоволеність навчанням» вимірюють за порядковою шкалою, або шкалою порядку.

Порядкова шкала – це шкала, яку отримуємо у тому випадку, коли при вимірюванні моделюються не тільки емпіричні відношення рівності чи нерівності, а й встановлюється визначений порядок між класами.

Таким чином, можна побудувати шкалу, яка має п'ять шкальних значень:

Для цього запитання можливі й інші варіанти кодування значень досліджуваної ознаки. Наприклад, -3 бали отримує той, хто максимально незадоволений навчанням, а $+3$ бали одержує той, у кого максимальна задоволеність навчанням. Шкала матиме такий вигляд:

Проаналізуємо п'яте з переліку запитань: *«Скільки часу в тиждень Ви витрачаєте на самотійну роботу?»*.

У цьому випадку питання кодування не виникає, оскільки значення ознаки позначаються певними числами. Отже, тривалість самотійної роботи можна представити за допомогою метричної шкали, яку ще називають кількісною, абсолютною.

Метрична шкала – шкала, яка будується на основі даних, що представлені числами.

Однак цей емпіричний індикатор можна вимірювати і за порядковою шкалою, якщо змінити форму питання. Наприклад: *«Відзначте, будь ласка, до якої групи можна віднести тривалість Вашої самотійної роботи протягом тижня»*.

1. 1–6 годин,
2. 6–12 годин,
-
5. 24–30 годин.

Таким чином, можна зробити певні висновки.

Процедура вимірювання, про яку згадувалося вище, є не що інше, як перший прийом вимірювання в соціології. Він полягає в приписуванні деякої цифри (кодів, шифрів, балів, рангів, чисел) варіантам відповіді на питання анкети на основі моделювання відношень між емпіричними об'єктами. Які ж відношення між емпіричними об'єктами цікавлять соціолога у разі, коли респондентові ставляться наведені вище питання? Насамперед це відношення «рівності-нерівності» – використовують для того, щоб порівняти респондентів за статтю, факультетом. Цікавим є відношення «більше-менше», оскільки це дозволяє порівнювати респондентів, наприклад, за задоволеністю навчання. І нарешті, соціолога цікавлять кількісні відношення: «наскільки більше/менше» і «у скільки разів більше/менше». Наприклад, порівняти, наскільки витрати часу на самотійну роботу більше/менше у окремо взятих студентів або в різних групах студентів.

Отже, дослідник оперує як мінімум трьома рівнями вимірювання чи трьома основними типами шкал, хоча взагалі шкал є багато.

Статистичні групування

Статистичним групуванням називається розподіл досліджуваної сукупності одиниць аналізу на однорідні групи за певними ознаками.

Таким чином, метою статистичного групування є визначення кількості однорідних груп одиниць аналізу за визначеними ознаками.

Статистичне групування передбачає впорядкування первинних даних, або, інакше кажучи, ранжування, – розміщення значень досліджуваної ознаки у порядку зростання чи спадання.

Приклад 1. Згрупувати дані розподілу вибіркової сукупності 12 сімей за кількістю членів сім'ї.

Таблиця 5.1

Розподіл вибіркової сукупності 12 сімей за кількістю членів сім'ї

Порядковий номер сім'ї	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Кількість членів сім'ї	3	4	3	5	2	2	1	3	6	4	3	3

Розмістимо ряд чисел «кількість членів сім'ї» у порядку зростання: 1, 2, 2, 3, 3, 3, 3, 3, 4, 4, 5, 6.

Тоді таблицю 5.1 можна представити в іншому вигляді:

Таблиця 5.2

Розподіл сімей за кількістю членів сім'ї

Кількість членів сім'ї	1	2	3	4	5	6
Кількість сімей	1	2	5	2	1	1

У таблиці 5.2 конкретними значеннями варіативної ознаки x «кількість членів сім'ї» є варіанти 1...6 (тобто сім'ї з 1, ..., 6 чол.). Ці варіанти позначаються як x_1, \dots, x_n , а в загальному вигляді – x .

Кожна варіанта в цій таблиці представляє деяку групу, а числа, які вказують, скільки разів ця група трапляється, називаються частотами p_1, \dots, p_n – у загальному вигляді – p .

Таблиця читається так: варіанта $x_1 = 1$ має частоту $p_1 = 1$; варіанта $x_5 = 5$ має частоту $p_5 = 1$ і т.д.

Для складання цієї таблиці дані були згруповані. Таким чином, метод групування полягає у розподілі сукупності на групи, окремі одиниці яких об'єднані загальною груповою ознакою.

Розглянемо приклад для великої кількості даних.

Приклад 2. Згрупувати працівників певного підприємства за віком.

Для цього зручно поділити віковий проміжок від 18 до 60 років на інтервали по 6 років. Об'єднання у групи дає змогу скоротити кількість груп із 42 до 7 (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Розподіл працівників підприємства за віком

Вік працівників	18-24	24-30	30-36	36-42	42-48	48-54	54-60
Кількість працівників	198	246	199	125	65	40	9

За даними таблиці бачимо, що найбільша кількість працівників підприємства віком 24–36 років.

Статистичне групування проводиться за двома ознаками – якісними та кількісними.

Якісні ознаки не мають кількісного вираження, тому визначаються словесно: типи навчальних закладів, професії, хобі тощо.

Кількісні ознаки – це дискретні (цілі) – кількість дітей у сім'ї, кваліфікаційний розряд робітника та ін.; неперервні (дробові тощо) – вік, заробітна плата та ін.

Розподіл сукупності об'єктів на групи за однією ознакою називається простим групуванням. Комбіноване групування – це розподіл сукупності за двома чи більше ознаками.

Розподіл сукупності на групи за деякою ознакою можна представити у вигляді таблиці, де x_k – варіанти значень ознаки, n_k – частоти прояву певного значення.

Таблиця 5.4

Розподіл сукупності на групи за певною ознакою

Варіанти ознаки	x_1	x_2	...	x_k
Частоти прояву ознаки	n_1	n_2	...	n_k

Кожна така пара рядів, побудована в результаті групування, називається **рядом розподілу**.

Ряди розподілу, побудовані із значень якісної ознаки, називаються атрибутивними. Ряди розподілу, побудовані із значень кількісної ознаки, називаються варіаційними.

Варіаційні ряди залежно від того, із значень якої кількісної ознаки вони утворені, поділяються на дискретні і неперервні. Варіаційні ряди, побудовані на основі неперервних ознак, завжди інтервальні.

Інтервали мають границі – числа, що позначають початкове і кінцеве значення ознаки у виділеному при групуванні інтервалі. В інтервальних рядах частоти відносяться не до якого-небудь окремого значення інтервалу, а до всього інтервалу.

Вибір типу, кількості і розмірів інтервалів проводиться з таким розрахунком, щоб групування найбільш повно виявляло істотні властивості ряду розподілу. Зазвичай інтервали вибираються так, щоб на кожен із них припадало не більше 15–20% індивідуальних значень ознаки. Кількість інтервалів не повинна перевищувати 20. Наприклад, при дослідженні групи працівників у віці від 20 до 25 років встановлюються 5 інтервалів по 1 року, при варіації віку в межах від 18 до 60 років доцільно встановити 7 інтервалів по 6 років.

Нерівні інтервали застосовуються при нерівномірній зміні групової ознаки. Наприклад, під час дослідження сімей за ознакою «кількість книг у сімейній бібліотеці» найчастіше трапляються бібліотеки з кількістю книг до 500, а бібліотеки, що нараховують 10000 книг, трапляються вкрай рідко. У зв'язку з цим доцільно встановити зростаючі інтервали: 1–50, 51–100, 101–200, 201–300, 301–500, 501–700, 701–1000, 1001–2000, 2001–5000, 5001–10000 книг. Проте для зручності застосування методів аналізу даних треба будувати рівні інтервали.

Границі інтервалів встановлюють по-різному в дискретних і неперервних рядах. Границі інтервалів, побудованих за дискретними ознаками, визначаються без збігу крайніх значень суміжних інтервалів, оскільки ознака має тільки цілі значення. Тому, для кількості книг у бібліотеці встановлені інтервали: 301–500, 501–700 (а не 300–500, 500–700).

Такий спосіб встановлення границь інтервалів при неперервних ознаках потребує виконання певних умов. Так, якщо вікові інтервали встановити, від 18 до 20 р., від 21 до 23 р., від 24 до 26 р. (або 18–20, 21–23 і т. д.) то треба обумовити, куди відносити вік осіб, які досягли 20,5 р. або 23,5 р., – в інтервал 18–20 чи 21–23. Якщо ж встановити верхні границі інтервалів так, щоб вони збігалися з нижніми границями наступних інтервалів, наприклад, від 18 до 21 р., від 21 до 24 р., від 24 до 27 р. (або 18–21, 21–24, 24–27), то зрозуміло, що вік в

21 рік включається в інтервал 21–24. Аналогічно з іншими неперервними ознаками. Наприклад, при дослідженні заробітної плати встановлені інтервали 80–100, 100–120 грн. Отже, в перший інтервал включається заробітна плата 80 гривень і більше, але менше 100 гривень, а зарплата, що дорівнює 100 гривень, включається в інтервал 100–120 гривень.

Для рядів розподілу, які представлені нерівними інтервалами, використовують такий показник, як щільність розподілу, що означає частоту, яка припадає на одиницю величини інтервалу. Показники щільності розподілу і відносної щільності розподілу особливо важливі при вивченні розподілу з нерівними інтервалами.

Збір первинної інформації, що виконується при соціологічних дослідженнях зазвичай передбачає для кожної одиниці досліджуваної сукупності заповнення індивідуальних карток і опитувальних листків. Одним із поширених способів обробки зібраних з їх допомогою даних є систематизація отриманого статистичного матеріалу в табличній формі.

На першому етапі складають *таблицю даних*, у якій для кожного числа вибірки наводяться його характеристики за всіма ознаками. У такій таблиці ні самі об'єкти дослідження, ні ознаки ще не згруповані, хоча й розміщені у визначеному порядку.

Далі складаються більш складні таблиці, котрі дають можливість зіставляти ряди розподілу, і, нарешті, комбінаційні таблиці, в котрих дві і більше ознаки перехрещуються, комбінуються. За такими таблицями встановлюються, вимірюються і аналізуються зв'язки між взаємопов'язаними ознаками досліджуваної сукупності – як за допомогою логічних методів, так і за допомогою методів математичної статистики.

Розглянемо приклад простої таблиці даних. Такою може бути таблиця, в якій представлена інформація, наприклад, про 100 студентів ВНЗ. У кожному рядку таблиці представлені індивідуальні значення кожної досліджуваної ознаки.

Таблиця 5.5

Дані про студентів

№ студента	Вік (повних років)	Стать	...	Рік навчання	Розмір стипендії	...	Місце навчання
------------	--------------------	-------	-----	--------------	-----	-----	------------------	-----	----------------

1	18	жін.	...	2	120
...
46	17	жін.	...	1	150	...	КПІ
...
100	21	чол.	...	4	230

За даними таблиці складають ряди розподілу за кожною ознакою.

Наприклад, побудувати ряд розподілу студентів за розміром отриманої стипендії.

Таблиця 5.6

Розподіл студентів за розміром отриманої стипендії

Розмір стипендії (грн)	Кількість студентів
150–180	10
180–210	14
210–240	16
240–270	25
270–300	35
Всього студентів	100

Кожна з таких таблиць, у яких одиниці сукупності об'єднані в однорідні групи, містить узагальнені характеристики цих груп; наприклад, кількість студентів, які отримують стипендію 180–210 грн – 14. За рядами розподілу легше, ніж за таблицею даних, не тільки виявити склад сукупності, її розподіл за виділеними групами, а й здійснити в певних границях аналіз даних.

Таблиці 5, 6 називаються статистичними таблицями, під якими будемо розуміти зведення статистичних даних про досліджуваний об'єкт, процес чи явище, які розміщені у визначеному порядку у графі, що впорядковані у визначену систему.

У статистичних таблицях виділяють підмет і присудок.

Підметом у статистичній таблиці називаються об'єкти або їх частини (групи), про котрі говориться в таблиці. *Присудок* – це сукупність показників, виражених відповідними цифровими даними, якими характеризуються підмети статистичної таблиці чи групування.

Таблиці поділяють на види – за призначенням і за характером розробки підмета і присудка.

За призначенням таблиці, що використовуються при обробці соціологічної інформації, поділяються на таблиці даних, обчислювальні і аналітичні таблиці.

В обчислювальних таблицях наводяться статистичні дані, що підлягають обробці, а поряд наводяться числа, що обчислюються для підстановки у формули. Розрахункові операції безпосередньо в таблицях полегшують обчислювальну роботу, допомагають впорядкувати отримані результати, швидко знаходити їх для дальших операцій.

Аналітичні таблиці складаються на основі групування. Залежно від того, які групування покладені в основу таблиць, вони поділяються на структурні, типологічні, і власне аналітичні.

Залежно від розробки підмета і присудка таблиці поділяють на прості, групові та комбіновані.

У простих таблицях підмет містить перелік об'єктів, підданих статистичному спостереженню, без їх групування. У групових таблицях підмет містить групування одиниць сукупності за одною ознакою. У комбінованих таблицях підмет містить групування за двома і більше ознаками.

Таким чином, незалежно від того, який метод застосовується під час аналізу даних, їх опрацювання починається з попереднього впорядкування інформації, головним чином за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць.

5.2. Графічний метод аналізу розподілів.

Варіаційні ряди можуть бути зображені графічно у вигляді полігону розподілу, гістограми, кумуляти, огіви та інших ліній і фігур.

Полігон (у перекладі з грецької означає багатокутник) – це ламана лінія, яка складається із скінченної кількості прямолінійних відрізків (ланок).

Полігон розподілу застосовується для графічного зображення найчастіше дискретних рядів розподілу. Він являє собою багатокутник, який будується у наведений нижче спосіб. На осі Ox позначаються значення варіант, на осі Oy – значення частот. Всі точки з'єднують лініями. Крайні точки M_1 і M_n також з'єднують із

суміжними точками M_0 та M_{n+1} відповідно, які лежать на осі Ox і мають координати $(x_0; 0)$ та $(x_{n+1}; 0)$. Отриманий таким чином багатокутник $M_0M_1 \dots M_nM_{n+1}$ буде полігоном розподілу.

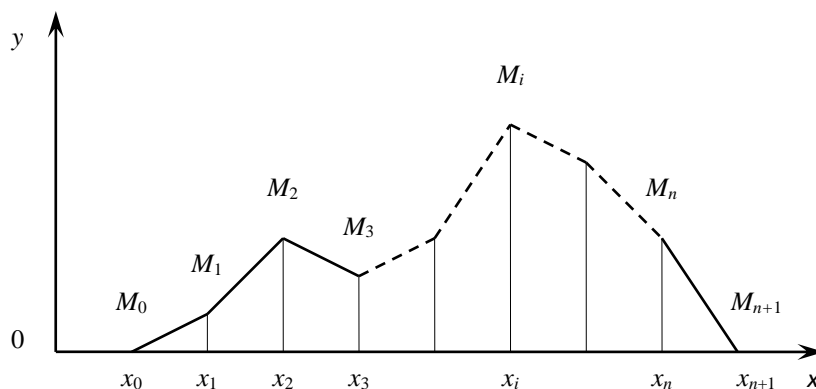

Рис. 5.1. Полігон розподілу

Приклад 1. За даними таблиці побудувати полігон розподілу 100 працівників підприємства за кількістю громадських організацій, членами яких вони є (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Розподіл працівників підприємства за кількістю громадських організацій

Кількість громадських організацій	0	1	2	3	4
Кількість працівників	10	29	45	11	5

Вибираємо масштаби – для варіант: 10 мм відповідає одній громадській організації; для частот: 10 мм відповідає 10 працівникам. На осі Ox відкладаємо 4 відрізки по 10 мм, на осі Oy відкладаємо 5 відрізків по 10 мм (відповідає 50 працівникам).

Наносимо точки з координатами $x_1 = 0, p_1 = 10$; $x_2 = 1, p_2 = 29$; $x_3 = 2, p_3 = 45$; $x_4 = 3, p_4 = 11$; $x_5 = 4, p_5 = 5$. Сполучаємо ці точки ламаною лінією. Крайню ліву сполучаємо з точкою $x_0 = -1, p_0 = 0$; крайню праву – з $x_6 = 6, p_6 = 0$.

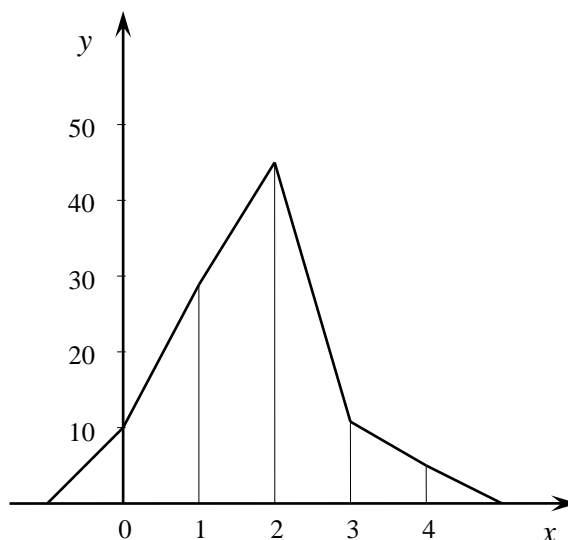

Рис. 5.2. Полігон розподілу працівників за кількістю громадських організацій, членами яких вони є

Гістограма (у перекладі з грецької «гісто» означає стовп, а «грама» – написання, буква) – це стовпчикова діаграма, яка графічно представляє емпіричний розподіл.

Гістограма розподілу ознак найчастіше застосовується для графічного зображення інтервальних рядів. Вона являє собою багатокутник, побудований за допомогою суміжних прямокутників. У випадку неперервних рівних інтервалів із шириною інтервалу k гістограма будується таким чином. На осі Ox (у вибраному масштабі) наноситься шкала для варіант x , на осі Oy – для частот p . Користуючись цими шкалами, будують прямокутники $A_0B_0B_1A_1$, $A_1B_1B_2A_2$, ..., $A_{n-1}B_{n-1}B_nA_n$, основами яких є відрізки довжини k на осі Ox , а висотами – відповідні частоти. Многокутник $A_0B_0B_1B_2 \dots B_{n-1}B_nA_n$ буде гістограмою розподілу.

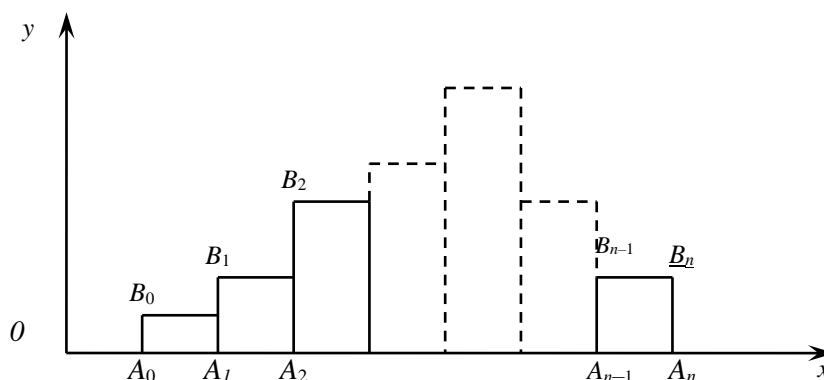

Рис. 5.3. Гістограма розподілу

Приклад 2. Побудувати гістограму ряду розподілу групи працівників за віком (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Розподіл групи працівників за віком

Вік працівників	18–	24–	30–	36–	42–	48–	54–
	24	30	36	42	48	54	60
Кількість працівників	196	246	199	125	65	40	8

Вибираємо масштаби для осей координат – для варіант: 2 мм відповідає одному року, для частот: 10 мм відповідає 50 працівникам.

На осі Ox відкладаємо 7 відрізків по 12 мм, на осі Oy відкладаємо 5 відрізків по 10 мм (відповідає 250 працівникам).

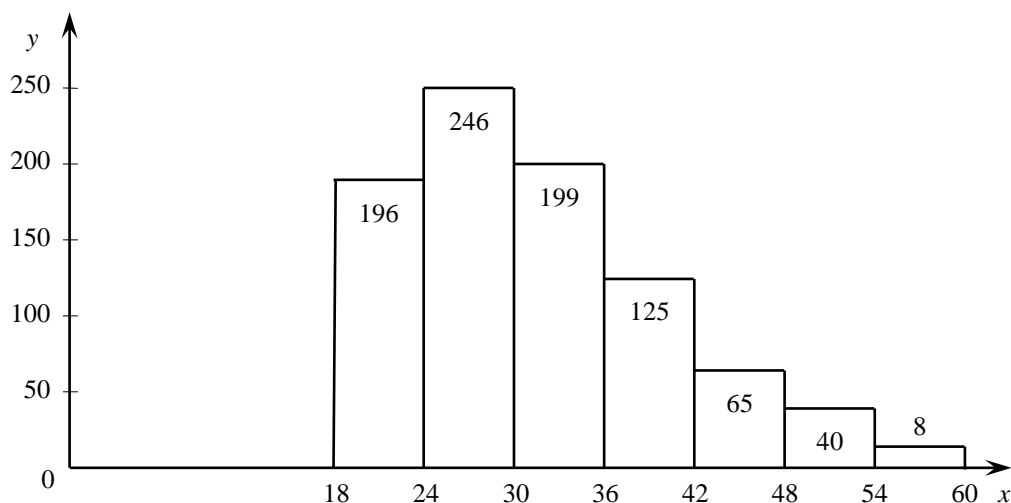

Рис. 5.4. Гістограма розподілу групи працівників за віком.

Площа гістограми та полігона відповідає числу спостережень для цього ряду розподілу. Для гістограми площа, що відповідає кожному інтервалу, пропорційна частоті відповідного інтервалу.

У випадку рядів розподілу з нерівними інтервалами, гістограма будується таким чином, що для частот інтервалів вибирається масштаб, обернено пропорційний величині інтервалу. Тоді площі всіх прямокутників пропорційні кількості спостережень.

Приклад 3. Побудувати гістограму розподілу групи працівників за віком (вікові інтервали є нерівними) за даними таблиці 5.9:

Таблиця 5.9

Розподіл групи працівників за віком

Вік працівників, x	18–21	21–24	24–37	27–30	30–36	36–42	42–48	48–54	54–60
Кількість працівників, p	68	128	136	110	199	125	65	40	8

На відміну від прикладу 2, де величина кожного інтервалу становила 6 років, для перших чотирьох груп величина інтервалу становить 3 роки. Тому для відображення частот даних інтервалів масштаб відповідно збільшується удвічі.

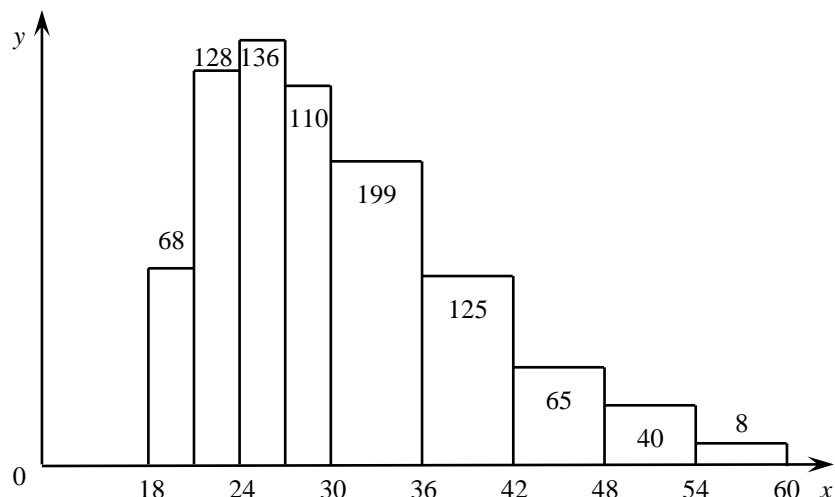

Рис. 5.5. Гістограма розподілу групи працівників за віком.

Окрім гістограми і полігону розподілу способами графічного зображення варіаційних рядів є кумулятивна крива, або кумулята.

Кумулята (з латинської означає збиральна, накопичувальна) – це крива, яка будується на основі накопичених частот, де за абсцису приймаються варіанти, а як ординати – накопичені частоти.

Кумулятивна крива будується на основі накопичених частот, за абсцису приймаються варіанти, а як ординати – накопичені частоти. Якщо за абсциси беруться частоти, а за ординати – варіанти, то криву називають – *огіва*.

Приклад 4. На основі наведеної нижче таблиці побудувати кумулятивну криву розподілу групи працівників (172 чол.) за кількістю тижневого вільного часу.

Таблиця 5.10

Розподіл групи працівників підприємства за кількістю тижневого вільного часу

Тижневий вільний час (год.), x	Кількість працівників, p	Накопичена частота
5 – 10	6	6
10 – 15	11	17
15 – 20	12	29
20 – 25	20	49
25 – 30	31	80
30 – 35	27	107

35 – 40	18	125
40 – 45	11	136
45 – 50	22	158
50 – 55	14	172

Вибираємо масштаби для осей координат – для варіант: 1 мм відповідає 1 год., для частот: 10 мм відповідає 50 працівникам.

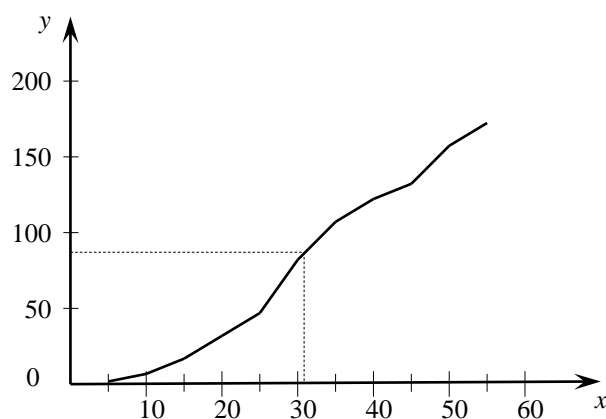

Рис. 5.6. Кумулятивна крива розподілу групи працівників за кількістю вільного часу

За допомогою кумулятивної кривої геометрично можна знайти наближене значення медіани. Для цього з точки кривої, яка відповідає середині спостережень (86 чол.), опускається на вісь Ox перпендикуляр. Отримаємо наближене значення медіани – 31 год.

Розглянемо основні типи розподілів: симетричний; помірно асиметричний, або скошений; J-подібний, або сильно асиметричний; U-подібний розподіл.

1) **Симетричним** називається такий розподіл, при якому чисельності груп зменшується однаково по обидві сторони від максимального значення, яке приймає ознака.

Приклад 5. Побудувати полігон розподілу сімей за кількістю членів сім'ї (табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Розподіл сімей за кількістю членів сім'ї

Кількість членів сім'ї	1	2	3	4	5	6
Кількість сімей	4	13	23	12	7	0

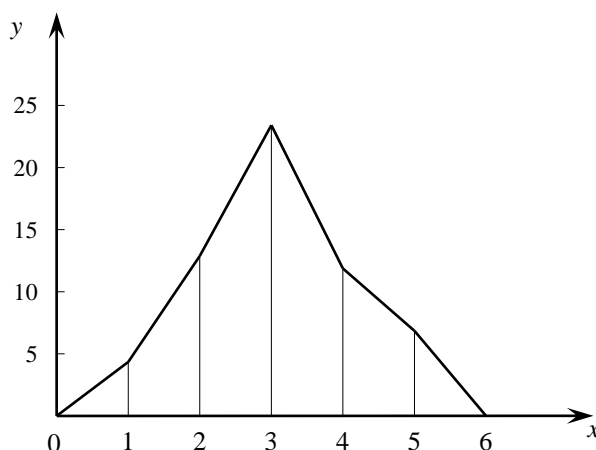

Рис. 5.7. Полігон розподілу сімей за кількістю членів сім'ї.

2) **Помірно асиметричний (скошений)** розподіл характеризується тим, що чисельності груп по одну сторону від максимального значення ознаки спадають швидше, ніж по іншу. Така форма розподілу трапляється найчастіше. Розрізняють правосторонню (позитивну) помірну асиметрію і лівосторонню (негативну) асиметрію.

При правосторонній скошеності більш довга частина кривої розміщена справа від вершини, при лівосторонній скошеності – зліва від вершини.

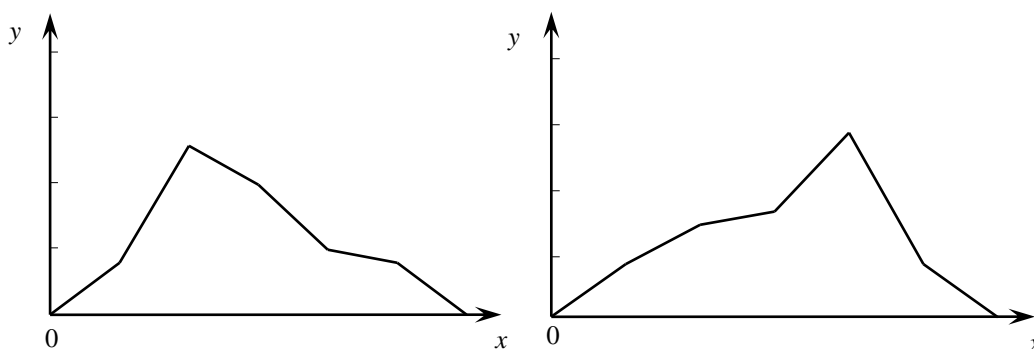

Рис. 5.8. Правостороння та лівостороння скошеність.

3) **J-подібний розподіл** є таким розподілом, в якому найбільша кількість груп перебуває приблизно на одному значенні, яке приймає ознака.

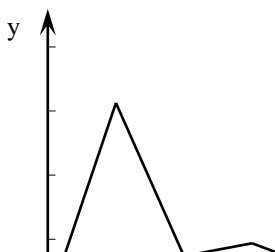

Рис. 5.9. J-подібний розподіл

4) ***U-подібний розподіл*** – це такий розподіл, при якому перша і остання групи приймають максимальне значення ознаки, а центральна група – її мінімальне значення

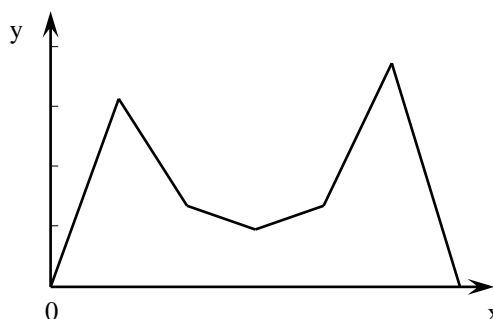

Рис. 5.10. U-подібний розподіл

Таким чином, графічний метод аналізу розподілів передбачає зображення даних, отриманих у результаті соціологічних досліджень у вигляді гістограми, кумуляти, огів та інших ліній і фігур. Основними типами розподілу множин є симетричний; помірно асиметричний, або скошений; J-подібний, або сильно асиметричний; U-подібний розподіл.

5.3. Середні величини та міри варіації ознаки.

Згруповані чи зведені у статистичні таблиці дані, а також графічне представлення результатів дослідження дають більш наочне уявлення про первинні результати дослідження. Однак цього буває недостатньо.

Для більш глибокого аналізу матеріалу, особливо якщо треба порівняти декілька розподілів, необхідно знайти й кількісно виразити деякі узагальнені характеристики, які розкривали б особливості досліджуваних явищ.

Серед таких характеристик виділяють середні величини та міри варіації ознак.

Ці величини доволі часто застосовуються у повсякденному житті для пояснення певних явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві і допомагають вирішувати певні завдання. Наприклад, порівняти тривалість життя населення України та будь-якої іншої країни (зазвичай використовують середнє арифметичне значення тривалості життя населення); середню заробітну плату, наприклад, чоловіків і жінок певного віку і т. д.

Основними показниками, які характеризують ряди розподілу, є рівень ряду і амплітуда коливання фіксованих значень навколо середнього значення.

Показниками цих характеристик є такі:

- *рівень ряду* передбачає знаходження середніх значень, або іншими словами – мір центральної тенденції (середнє арифметичне значення, мода, медіана та ін.). Центральними їх називають тому, що в лінійних розподілах вони трапляються найчастіше, а значить – визначають деяку спільну чи центральну закономірність;
- *амплітуда коливання фіксованих значень* навколо середнього значення: міри розсіяння – варіаційний розмах, середнє квадратичне відхилення, дисперсія, коефіцієнт варіації та ін.

Розглянемо поняття середнього арифметичного значення.

Розрізняють середнє арифметичне значення просте та зважене середнє арифметичне значення.

Середнє арифметичне значення – це частка від ділення суми всіх варіант на їх кількість. Визначається за формулою:

$$\bar{X} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n},$$

де, x_1, x_2, \dots, x_n – варіанти; n – кількість спостережень.

Середнє арифметичне значення (просте) визначають для ряду, в якому значення ознаки не згруповані.

Задача 1. Обчислити середнє арифметичне значення народжуваності в певному регіоні протягом 8 років за даними таблиці 5.12.

Таблиця 5.12

Народжуваність протягом 8 років

Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Всього
К-сть	13894	14481	13699	14207	14747	15750	16530	16833	120141

$$\bar{X} = \frac{120141}{8} = 15017,6$$

Середнє арифметичне значення дискретного ряду (так, як і інші середні значення) є абстрактною величиною. Так, у цьому прикладі отримано значення оцінки 15017,6 бала, хоча ця кількість повинна виражатися тільки цілим числом.

Середнє арифметичне значення згрупованого ряду (зважене) визначається з урахуванням ваги груп, тобто їх частот.

Зважене середнє арифметичне значення варіаційного ряду, що дорівнює сумі добутків кожної варіанти на її частоту (вагу), поділений на суму частот:

$$\bar{X} = \frac{x_1 p_1 + x_2 p_2 + \dots + x_n p_n}{p_1 + p_2 + \dots + p_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i p_i}{\sum_{i=1}^n p_i}$$

де, x_1, x_2, \dots, x_n – варіанти, p_1, \dots, p_n – вага (частоти) варіант.

Приклад 2. За даними таблиці 5.13 обчислити середню кількість дітей у багатодітних сім'ях.

Таблиця 5.13

Кількість багатодітних сімей

К-сть дітей	3	4	5	6	7	8	9	10
К-сть сімей	362	63	22	14	4	2	1	1

(Всього сімей – 469. Всього дітей – 1595)

Підставимо значення у формулу. Отримаємо:

$$\bar{X} = \frac{3 \cdot 362 + 4 \cdot 63 + 5 \cdot 22 + 6 \cdot 14 + 7 \cdot 4 + 8 \cdot 2 + 9 \cdot 1 + 10 \cdot 1}{469} = \frac{1595}{469} = 3,4$$

Таким чином, у середньому багатодітні сім'ї налічують 3 дитини.

При обчисленні зваженого середнього значення інтервального ряду за варіанти приймають середини інтервалів.

Приклад 3. У таблиці 5.14 зафіксовані такі дані вікового розподілу міграції населення (а саме кількість вибулих осіб).

Таблиця 5.14

Віковий розподіл вибулих осіб

Вік	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-90
К-сть	1235	2747	3591	1924	1037	716	417	215	80

Підставимо задані значення у формулу. Отримаємо:

$$\bar{X} = 28,56$$

Таким чином, середній вік вибулих мігрантів – приблизно 29 років.

Середнє арифметичне значення має декілька **властивостей**, використання яких спрощує обчислення.

Властивість 1. Алгебраїчна сума відхилень усіх варіант від середнього арифметичного ряду дорівнює нулю:

$$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{X}) = 0$$

Властивість 2. Якщо всі варіанти ряду збільшити (зменшити) в одне й те саме число разів, то середнє арифметичне ряду збільшиться (зменшиться) у стільки ж разів:

$$k\bar{X} = \frac{\sum_{i=1}^n (kx_i) p_i}{\sum_{i=1}^n p_i}$$

де k – число, на яке домножують (ділять) кожен варіант.

Властивість 3. Якщо всі варіанти ряду збільшити (зменшити) на одне й те саме число, то середнє арифметичне нового ряду збільшиться (зменшиться) на те ж число:

$$\bar{X} + a = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i + a) p_i}{\sum_{i=1}^n p_i}$$

де a – число, на яке збільшують (зменшують) кожен варіант.

Властивість 4. Якщо всі частоти варіант збільшити (зменшити) в одне й те ж число разів, то величина середнього арифметичного не зміниться:

$$\bar{X} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i (kp_i)}{\sum_{i=1}^n kp_i}$$

де k – число, на яке множать (ділять) частоти.

Для того, щоб охарактеризувати деякий розподіл, не завжди достатньо знайти середнє арифметичне значення.

Це відбувається у тих випадках, коли у розподілі з'являються так звані «екстремальні» числа. Наприклад, потрібно визначити середню заробітну плату жителів 1 під'їзду деякого будинку. За результатами дослідження отримуємо умовно такі дані – 1000 грн, 2000 грн, 3000 грн, 4000 грн, 5000 грн, 6000 грн, 100000 грн. Середня заробітна плата буде достатньо великою – 17285 грн. Хоча насправді це значення з'явилося тільки за рахунок випадкового «екстремального» значення. У таких випадках доцільно обчислити інші середні значення – такі, як мода чи медіана.

Мода (від лат. *modus* – міра, спосіб, правило) – це значення, що спостерігається найбільшу кількість разів (найбільш імовірна величина).

Під час дослідження номінальних ознак моду знайти дуже просто, оскільки модальна варіанта має найбільшу частоту.

Наприклад, якщо з 674 осіб, які звернулися до служби «Телефон довіри» протягом року, 92 особи дістали інформаційну послугу, 350 – психологічну, 35 – соціально-економічну, 7 – соціально-медичну, 98 – соціально-педагогічну, 92 – юридичну, то модальною варіантою є психологічна послуга, оскільки цей вид послуги надавався найчастіше.

Таким чином, у дискретному варіаційному ряді моду знайти дуже просто, для цього слід переглянути таблицю і знайти варіанту з найбільшою частотою.

В інтервальному ряді модальною є група з найбільшою частотою, а саме значення моди перебуває в межах цього інтервалу.

Мода обчислюється за формулою:

$$M_o = X_{m_o} + l \cdot \frac{p_{m_o} - p_{m_o-1}}{2p_{m_o} - p_{m_o+1} - p_{m_o-1}},$$

де X_{mo} – початок модального інтервалу; l – величина модального інтервалу; p_{mo} – частота модального інтервалу; p_{mo-1} – частота інтервалу, що передує модальному; p_{mo+1} – частота інтервалу, наступного після модального.

Приклад 4. За даними таблиці 3 обчислити модальне значення віку вибулих мігрантів.

Для того, щоб обчислити модальний вік вибулих мігрантів, визначимо модальний інтервал – це інтервал з найбільшою частотою – 20–30 років.

Підставимо дані у формулу й обчислимо значення моди.

У результаті отримаємо $Mo = 23,36$ р.

Бачимо, що зважене середнє арифметичне значення та мода суттєво відрізняються між собою. Незважаючи на те, що середній вік мігрантів = 29 років, все ж таки серед досліджуваної категорії осіб переважають люди віком 23 роки.

Медіана (від лат. *mediana* – середнє) – значення ознаки, яке перебуває в середині ранжованого ряду.

Так, у ряді 120, 125, 130, 135, 140 медіана дорівнює 130. Для знаходження медіани ряду з парною кількістю варіант знаходять середнє значення двох середніх значень ознаки. Наприклад, у ряді 8, 10, 12, 16, 20, 28, 30. 40 медіана перебуває між 4-ю і 5-ю варіантами і дорівнює 18.

Для знаходження медіани інтервального ряду спочатку знаходять медіанний інтервал, а потім визначають наближене значення медіани у знайденому інтервалі.

Медіанний інтервал визначається у результаті перетворення ряду розподілу у ряд накопичених частот, а медіана обчислюється за формулою:

$$Me = X + l \cdot \frac{n/2 - P}{p},$$

де X – нижня границя медіанного інтервалу; l – ширина медіанного інтервалу; $n/2$ – половина від числа об'єктів; P – частота накопичена до медіанного інтервалу; p – частота в медіанному інтервалі.

Приклад 5. За даними таблиці 5.15 обчислити значення медіани вибулих мігрантів.

Для цього в таблиці добудуємо ряд накопичених частот.

Таблиця 5.15

Віковий розподіл вибулих мігрантів

Вік	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	80-90
К-сть	1235	2747	3591	1924	1037	716	417	215	80
Накопичені частоти	1235	3892	7573	9497	10534	11250	11667	11882	11962

Знайдемо половину всіх об'єктів: $11962/2=5981$

Отримане число у ряді накопичених частот попадає в інтервал 20–30 років. Тому цей інтервал є медіанним.

Підставивши значення у формулу, отримаємо:

$$Me = 20 + \frac{10(5981 - 3892)}{3591} = 20,82$$

Обчислене значення медіани трактуємо так: половина всіх вибулих мігрантів протягом 2007 року мають вік, нижчий за 21 рік, а інша половина – більший за 21 рік.

Таким чином, при обробці та аналізі матеріалу найчастіше використовують середнє арифметичне значення. Доволі часто у повсякденному житті вживають такі середні арифметичні значення, як середня заробітна плата, середній вік тощо. Однак середнє арифметичне значення (просте чи зважене) повинно спиратися на всі спостереження, щоб бути характеристикою всього розподілу. Воно є простим за змістом і способом отримання. Однак у деяких випадках слід обчислити моду чи медіану.

Особливо зручно використовувати моду для вивчення якісних ознак, вказавши інтервал з найбільшою частотою. Також зручно обчислювати моду у сукупностях великої розмірності. Під час вивчення кількісних ознак мода зазвичай обчислюється додатково до середнього значення, не замінюючи його.

Для обчислення моди потрібні рівні інтервали. Якщо є інтервали нерівні, то мода обчислюється за щільністю розподілу.

Медіану слід застосовувати як характеристику ряду розподілу в тих випадках, коли спостерігається великий розмах ознаки. В цьому випадку на середнє арифметичне значення будуть впливати крайні значення ознаки, а медіана менш чутлива до крайніх значень.

Медіану доцільно обчислювати у разі невизначеності крайніх інтервалів варіаційного ряду, оскільки важлива частота цих інтервалів, а не їх серединні значення, як це потрібно для обчислення середнього арифметичного значення. Медіану слід обчислювати також у тих випадках, коли спостерігається розподіл з великою скошеністю.

У симетричному розподілі середнє арифметичне значення, мода і медіана рівні між собою.

У правосторонньому асиметричному розподілі медіана і мода завжди менші за середнє арифметичне значення. У лівосторонньому асиметричному розподілі мода і медіана завжди більші за середнє арифметичне значення. У асиметричному розподілі медіана перебуває між модою і середнім арифметичним значенням.

Використання медіани і моди поряд із середнім арифметичним значенням дозволяє глибше вивчити досліджуваний соціальний процес.

Таким чином, середні значення є важливими характеристиками сукупності. Однак за середніми ховаються індивідуальні значення ознаки, які відрізняються від середніх і різняться між собою. Середні величини приховують змінність, коливання ознаки, амплітуду їх розсіяння.

Варіаційний розмах

Найпростішою мірою розсіяння є *варіаційний розмах*, який показує різницю між найбільшим і найменшим значенням варіативної ознаки і обчислюється за формулою:

$$R = x_{max} - x_{min}$$

Наприклад, якщо у вибірковій сукупності виявилось, що наймолодша особа, яка звернулася по допомогу до служби «Телефон довіри», мала вік 10 років, а найстарша – 50, то варіаційний розмах = 40 років.

Ця міра розсіяння ознаки є лише наближеною характеристикою варіації ознаки.

У практиці статистичної обробки матеріалу зазвичай використовують середнє квадратичне відхилення та дисперсію.

Для визначення діапазону розсіяння ознаки навколо середнього арифметичного значення використовують показник розсіяння – дисперсію (у перекладі з лат. означає розсіяння).

Дисперсія – це показник, який показує, на скільки в середньому кожна варіанта сукупності відхиляється від середнього арифметичного значення. Обчислюється за формулою:

– для незгрупованих даних:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}$$

– для варіаційного ряду:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 p_i}{\sum_{i=1}^n p_i}$$

Середнє квадратичне відхилення обчислюється за формулою:

– для незгрупованих даних:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

– для варіаційного ряду:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 p_i}{\sum_{i=1}^n p_i}}$$

де x_i – варіанти, \bar{x} – середнє арифметичне значення; n – кількість об'єктів.

Дисперсія має декілька властивостей.

1. Якщо всі варіанти збільшити (зменшити) на одну й ту ж величину A , дисперсія і середнє квадратичне відхилення залишаться незмінними.

2. Якщо всі варіанти збільшити (зменшити) в одне й те ж число k разів, дисперсія збільшиться в k^2 разів, а середнє квадратичне відхилення зросте в k разів.
3. Якщо всі варіанти однакові, то дисперсія і середнє квадратичне відхилення однакові.

Наведемо приклад обчислення дисперсії та середнього квадратичного відхилення.

Приклад. 6. Протягом одного року до служби «Телефон довіри» звернулося по допомогу 750 осіб. Статеві-віковий розподіл звернень представлено в таблиці 5.16.

Таблиця 5.16

Статеві-віковий розподіл осіб, які звернулися до служби

Вік	10–15	15–20	20–25	25–30	30–35	35–40	40–45	45–50
Жін.	24	67	172	126	73	32	11	9
Чол.	7	23	53	136	13	3	1	0

Завдання: знайти середній вік жінок і чоловіків, які найчастіше звертаються по допомогу до «Телефону довіри», та проаналізувати результат.

Отримаємо такі показники:

$$\bar{x}_{\text{жін.}} = 25,83 \text{ роки.}$$

$$\bar{x}_{\text{чол.}} = 25,42 \text{ років.}$$

Середній вік в обох категоріях майже однаковий – 25 років.

Однак якщо аналізувати вікову категорію жінок, то бачимо, що велика кількість осіб звертається по допомогу з 15 до 35 років, тоді як у ряді розподілу чоловіків найбільші частоти трапляються в інтервалі від 20 до 30 років. Таким чином, бачимо, що віковий інтервал звернень жінок удвічі більший за віковий інтервал чоловіків.

Використовуючи формулу, обчислимо розсіяння ознаки вік. Отримаємо такі значення:

$$\sigma_{\text{жін.}} = 7,12 \text{ року.}$$

$$\sigma_{\text{чол.}} = 4,62 \text{ року.}$$

Таким чином, середнє квадратичне відхилення за віком у жінок більше за середнє квадратичне відхилення чоловіків. А це означає більше розсіяння ознаки навколо середнього арифметичного значення.

У тому випадку, коли потрібно порівняти розсіяння двох ознак, які вимірюються різними одиницями, доцільно застосовувати коефіцієнт варіації.

Коефіцієнт варіації – це відношення середнього квадратичного відхилення до середнього арифметичного значення. Зазвичай виражається у відсотках.

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100\%$$

де σ – середнє квадратичне відхилення, \bar{x} – середнє арифметичне значення.

Таким чином, середнє арифметичне значення не дає повного уявлення про сукупність. Наприклад, у двох сукупностях з однаковими середніми арифметичними значеннями розбіжності між мінімальним і максимальним значенням ознаки можуть бути різними – в одній вибірці розміри варіації ознаки можуть бути більші, ніж у іншій. Тому за середніми цифрами можуть приховуватися різні картини дійсності. Наприклад, під час вивчення вікової категорії осіб, які зверталися до «Телефону довіри», виявилось, що середній вік чоловіків і жінок однаковий, проте віковий діапазон жінок ($\sigma_{\text{жін.}} = 7,12$ років) значно більший за віковий діапазон чоловіків ($\sigma_{\text{чол.}} = 4,62$ роки). Це говорить про те, що віковий проміжок звернень чоловіків розміщений більш тісно навколо середнього значення, рівномірніше, ніж це спостерігається у жінок. У жінок цей діапазон значно більший, розсіяніший.

Тому середнє арифметичне значення (просте чи зважене) слід доповнити середнім квадратичним відхиленням, яке показує, наскільки в середньому кожна варіанта сукупності відхиляється від середнього арифметичного значення.

У тих випадках, коли порівнюють середні квадратичні відхилення двох сукупностей (у обох сукупностях σ вимірюються в однакових одиницях), іноді складається ситуація, що меншому розмаху значень ознаки відповідає менше значення середнього арифметичного. У цьому випадку складається хибне уявлення про дійсні коливання значень ознаки. У цих випадках застосовують відносну міру варіації – коефіцієнт варіації.

Коефіцієнт варіації також застосовують тоді, коли ознаки вимірюються різними одиницями.

Таким чином, середні величини і міри розсіяння є важливими характеристиками розподілів, вони дають можливість порівняти окремі сукупності і робити певні висновки. Однак недостатньо знати

розміри варіативності ознаки, слід виявити фактори, які впливають на цю варіацію. Тому математична статистика більше уваги приділяє виявленню та вивченню зв'язків між ознаками.

5.4. Кореляційний аналіз.

Метод групування і побудова статистичних таблиць дозволяють встановити наявність або відсутність зв'язку між ознаками, описати виявлений зв'язок і визначити певні кількісні характеристики (середні значення, моду, медіану та ін.). Проте в процесі дослідження слід виявити форму і тісноту цього зв'язку. Для цього застосовують кореляційний аналіз.

Кореляційний аналіз – це статистичне дослідження стохастичної залежності між випадковими величинами (англ. *correlation* – взаємозв'язок). У найпростішому випадку досліджують дві вибірки (набори даних), у загальному – багатовимірні комплекси (групи) параметрів або об'єктів.

Кореляційна залежність – це взаємозв'язок між ознаками, який полягає в тому, що залежно від зміни однієї ознаки на певну величину, значення іншої ознаки змінюються в середньому на одну й ту ж величину. Мірою залежності між експериментальними наборами даних є числа – коефіцієнти зв'язку.

Метод кореляційного аналізу даних базується на таких поняттях, як *тип*, *форма* і *тіснота* зв'язку.

За *типом* кореляційні зв'язки можна поділити на прямі та обернені.

При прямому зв'язку зі збільшенням (зменшенням) значень однієї ознаки середні значення іншої ознаки також збільшуються (зменшуються) (рис. 5.11).

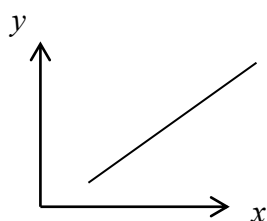

Рис. 5.11. Прямий зв'язок між ознаками.

При оберненому зв'язку із збільшенням (зменшенням) значень однієї ознаки середні значення іншої ознаки зменшуються (збільшуються) (рис. 5.12).

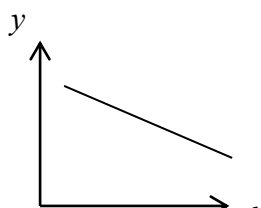

Рис. 5.12. Обернений зв'язок між ознаками.

За **формою** кореляційні зв'язки поділяються на прямолінійні і криволінійні (нелінійні).

Прямолінійною формою зв'язку (рис. 5.11 і 5.12) є така форма, при якій із збільшенням значень однієї ознаки кожен раз на одиницю інша ознака збільшується чи зменшується в середньому на постійну величину.

Криволінійна форма зв'язку – така форма зв'язку, при якій точки з координатами $(x; y)$ групуються навколо кривої лінії так, що визначеному відносному збільшенню (зменшенню) значень однієї ознаки відповідає нерівномірною зміною значень іншої ознаки.

Важливим поняттям кореляційного аналізу є **тіснота** зв'язку між ознаками.

Зв'язок вважається більш тісним у тому випадку, коли кожному значенню однієї ознаки відповідають близькі один до одного, тісно розміщені навколо своєї середньої величини значення іншої ознаки.

Зв'язок вважають менш тісним, якщо ці значення сильно відхиляються від середнього значення (сильно варіюють).

Тісноту зв'язку між двома ознаками виявляють за допомогою коефіцієнтів кореляції.

Найчастіше використовують парні коефіцієнти кореляції, що слугують для виявлення лінійного зв'язку між двома наборами даних.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (для оцінки тісноти зв'язку між кількісними ознаками) обчислюється за формулою:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

або

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n \sigma_x \sigma_y}$$

де x_i і y_i – значення досліджуваних ознак.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена обчислюють за формулою:

$$r = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d^2}{n^3 - n},$$

де d – різниця рангів; n – загальна кількість рангів (або ж варіантів відповідей).

Ці коефіцієнти приймають значення від -1 до $+1$. Якщо коефіцієнт кореляції близький до -1 , це означає, що між ознаками спостерігається тісний обернений лінійний зв'язок. У тому випадку, коли коефіцієнт кореляції близький до $+1$, – між ознаками встановлений тісний прямий лінійний зв'язок. Якщо коефіцієнт кореляції $= 0$, зв'язок між ознаками відсутній.

Під час визначення наявності чи відсутності зв'язку між ознаками застосовують й інші міри зв'язку (коефіцієнти кореляції), які використовують у кореляційному аналізі. Вони описані в спеціальній літературі.

Кореляційний аналіз якісних ознак базується на таких поняттях, як таблиця спряженості, коефіцієнт асоціації (зв'язку), коефіцієнт контингенції (спряженості), коефіцієнт взаємної спряженості та ін.

Таблиця спряженості – це таблиця, яка містить частоти одночасного прояву значень двох або більше ознак. Рядки в цій таблиці відповідають значенням однієї ознаки, а стовпчики – значенням другої ознаки. Таблиця має такий вигляд:

Ознаки	A	не A	$\sum B$
B	a	b	$a+b$
не B	c	d	$c+b$
$\sum A$	$a+c$	$b+d$	n

де a, b, c, d – частоти зіставляваних ознак;

n – кількість спостережень;

$\sum A$ і $\sum B$ – кількість спостережень за окремою ознакою.

Для виявлення тісноти зв'язку між якісними ознаками застосовують коефіцієнти асоціації та контингенції:

$$Q = \frac{ad - cb}{ad + cb}$$

$$\Phi = \frac{ad - cb}{\sqrt{(a+b)(c+d)(b+d)(a+c)}}$$

де a, b, c, d – частоти зіставляваних ознак;

Ці коефіцієнти призначені для вимірювання інтенсивності зв'язків у таблицях спряженості 2×2 . Для визначення тісноти зв'язку у таблицях спряженості $s \times t$ застосовують коефіцієнт взаємної спряженості Пірсона, Крамера та ін.

Кількісне вираження коефіцієнтів асоціації і контингенції завжди менше, ніж коефіцієнтів зв'язку, що застосовуються для кількісних ознак, дає більш обережну оцінку тісноти зв'язку між ознаками.

При значеннях Q від -1 до $-0,5$ і від $+0,5$ до $+1$ можна вважати про наявність зв'язку. При $-0,5 < Q < 0,5$ зв'язок вважають нетісним.

Приклад 1. Визначати коефіцієнти асоціації і контингенції за чотириклітинковою таблицею між виконанням громадських доручень і навчанням студентів у вибірковій сукупності 220 чол.

Таблиця 5.18

Розподіл студентів за двома ознаками –
навчання і виконання громадських доручень

Навчання	Виконання громадських доручень		Всього
	виконують	не виконують	
Вчаться	$a = 89$	$b = 33$	$a + b = 122$
Не вчаться	$c = 50$	$d = 48$	$c + d = 98$
Всього	$a + c = 139$	$b + d = 81$	$n = 220$

Обчислимо коефіцієнти асоціації і контингенції за відповідними формулами:

Одержимо: $Q = 0,44$; $\Phi = 0,23$.

Оскільки значення застосованих коефіцієнтів $< 0,5$, зв'язок вважають нетісним, проте він все-таки помітний.

Бачимо, що коефіцієнти асоціації і контингенції мають схожі формули і характеризують зв'язок між ознаками. Якщо знак коефіцієнта позитивний, то між ознаками існує пряма (позитивна) залежність; якщо знак коефіцієнта від'ємний – то існує обернена (негативна) залежність.

Попри схожість коефіцієнтів, вони вимірюють різні аспекти взаємозв'язку в чотириклітинковій таблиці.

Значення коефіцієнта Q виражає тільки наявність одностороннього зв'язку між ознаками, в той же час коефіцієнт Φ сконструйований таким чином, що дозволяє виразити ступінь взаємозв'язку між двома ознаками в обох напрямках.

Тому при обчисленні Q і Φ для одного масиву даних отримуємо різні значення. Однакові значення одержуємо лише при наявності повного двостороннього зв'язку.

Таким чином, коефіцієнт Q доцільно застосувати в тих випадках, коли треба встановити, чи існує зв'язок взагалі. Якщо потрібно визначити наявність чи відсутність двостороннього зв'язку, обчислюють коефіцієнт Φ .

Більшість статистичних методів вимірювання зв'язків між ознаками базується на таких принципах коваріації і взаємної спряженості.

Сформулюємо ці принципи.

Припустімо, що між виділеними ознаками існує зв'язок під час здійснення певної події. Причому не важлива градація значень цих ознак за інтенсивністю.

Якщо спостерігається, що в серії повторюваних однотипних явищ одна з ознак з'являється одночасно з виділеною нами ознакою частіше, ніж це можливо пояснити випадковістю, то це є підставою для того, щоб припустити існування залежності між цими ознаками. Це припущення висувують інтуїтивно, базуючись на принципі взаємної спряженості.

Безумовно, візуальне спостереження не дозволяє визначити ні кількісну силу зв'язку, ні її напрямок. Однак подібне спостереження може бути використане для висування робочих гіпотез, аналогій.

Наприклад, побачивши світло у вікні будинку, ми впевнені в тому, що в приміщенні хтось є, хоча може і не бути; спостерігаючи хмари над головою, ми очікуємо дощ, хоча його може і не бути т.д.

Основою для припущення наявності зв'язку між кількісними ознаками є паралельна і одночасна зміна їх числових значень. Іншими словами, зв'язок між ознаками існує, якщо збільшення числового значення однієї ознаки супроводжується стійким збільшенням чи зменшенням значень другої ознаки. Подібний висновок про наявність зв'язку між ознаками базується на принципі коваріації.

Таким чином, коефіцієнти, що визначають тісноту зв'язку між ознаками можна поділити на дві групи:

- коефіцієнти, які базуються на принципі коваріації (коефіцієнт кореляції Пірсона, коефіцієнт рангової кореляції та ін.);
- коефіцієнти, які базуються на принципі взаємної спряженості (коефіцієнти Q , Φ та ін.).

5.5. Регресійний аналіз.

Регресійний аналіз застосовується для встановлення форми зв'язку між ознаками.

Регресія (від лат. *regressio* – зворотний рух) – це залежність середнього значення деякої величини від іншої величини або декількох величин. На відміну від функціональної залежності $y = f(x)$, коли кожному значенню незалежної змінної x відповідає одне визначене значення величини y , при регресійному зв'язку одному й тому ж значенню x можуть відповідати різні значення величини y .

Показник x (незалежна випадкова величина) називається незалежною змінною, регресором, факторною ознакою, чинником тощо. Цей показник найчастіше називають фактором.

Відповідно **показник y** (залежна випадкова величина) називається залежною змінною (величиною), регресантом, результативною ознакою, цільовою функцією тощо.

Таким чином, відображення зв'язку між випадковими величинами x і y у вигляді залежності $y = f(x)$ називають регресією y на x , і навпаки: у випадку $x = f(y)$ кажуть про регресію x на y . Якщо лінії регресії є прямими, то регресію називають лінійною, в іншому випадку – нелінійною. Випадок лінійної регресії є найпростішим, а тому найуживанішим в аналізі експериментальних даних.

Рівняння лінійної регресії можна записати так:

$$y = ax + b$$

де a_i і b_i – сталі величини – параметри рівняння регресії.

Для розв'язання рівняння регресії необхідно, щоб обидві ознаки мали кількісне вираження.

Розрахунки, пов'язані із застосуванням регресійного аналізу можна поділити на такі етапи:

1. Вибір форми рівняння регресії;

2. Розрахунок параметрів рівняння регресії.

Для **вибору форми** рівняння регресії можуть бути використані такі прийоми:

1. *Теоретичний аналіз* – базується на професійних знаннях про досліджувані ознаки. Наприклад, якщо вимірюється зв'язок між такими ознаками, як термін посіву і урожайністю певної культури, то існує оптимальний строк посіву, який передбачає максимальну урожайність. У випадку раннього та пізнього термінів посіву урожайність знижується. Таким чином, залежність можна представити у вигляді параболи.

При теоретичному аналізі слід враховувати діапазон можливих значень факторної ознаки. Якщо варіаційний розмах значень факторної ознаки незначний, то на відрізку його фактичної варіації крива може бути наближена до прямої лінії.

2. *Графічний аналіз* зв'язку за допомогою кореляційного поля. При побудові графіка на осі абсцис відкладають значення факторної ознаки, а на осі ординат – значення результативної ознаки. При великій кількості точок на графік виводять групові середні значення і об'єднують їх у ламану лінію. Побудована лінія називається *емпіричною лінією регресії*.

3. *Перебір функцій* – обчислюються рівняння регресії різних видів, а потім вибираються ті, які найкращим способом відповідають емпіричним даним.

Розглянемо модель *парної лінійної регресії*.

Припустімо, що маємо n пар незалежних спостережень, зображених у вигляді множини точок у декартовій системі координат. Припустімо, що між показником y і фактором x існує лінійна залежність. Суть задачі полягає в тому, щоб у декартовій площині знайти «згладжувальну» лінію, яка «найкращим» чином проходить через задану множину точок.

Найпоширенішим методом при розв'язанні подібних задач є *метод найменших квадратів*, який полягає в тому, що зв'язок між показником y і фактором x з урахуванням можливих відхилень записується у вигляді $y = \alpha x + \beta + l$, де α і β – невідомі параметри регресії, l – випадкова величина. Якщо позначити оцінки параметрів

α і β через a і b то рівняння регресії $y = ax + b$ буде оцінкою моделі $y = \alpha x + \beta + l$.

На основі цього методу параметри a і b обчислюють за такими формулами:

$$a = \frac{n \sum_{i=1}^n x_i y_i - \sum_{i=1}^n x_i \sum_{i=1}^n y_i}{n \sum_{i=1}^n x_i^2 - \left(\sum_{i=1}^n x_i \right)^2},$$

$$b = \frac{\sum_{i=1}^n y_i - a \sum_{i=1}^n x_i}{n} = \bar{y} - a \bar{x}.$$

Приклад. Протягом першого півріччя зафіксовані такі показники щомісячних витрат підприємства на рекламу (x) тис. од. та обсягу продаж (y) млн од.

Таблиця 5.19

Показники щомісячних витрат підприємства на рекламу

x	6	8	10	12	14	16
y	6	12	10	12	16	18

На основі статистичних даних знайти оцінки параметрів a і b та побудувати лінію регресії y на x . Використовуючи рівняння регресії обчислити y_p – прогнозований обсяг продаж (млн од.) при витратах підприємства на рекламу $x_p = 18$ (тис. од.).

Розв'язання. Для обчислення параметрів a і b використаємо дані наведеної нижче таблиці ($n = 6$):

Таблиця 5.20

Дані для обчислення показників a і b рівняння регресії

Місяць	x_i	y_i	$x_i y_i$	x_i^2
1	6	6	36	36
2	8	12	96	64
3	10	10	100	100
4	12	12	144	144
5	14	16	224	196
6	16	18	288	256
Сума	66	74	888	796
Середні значення	11,00	12,33		

Отже,

$$a = \frac{6 \cdot 888 - 66 \cdot 74}{6 \cdot 796 - 66^2} = 1,06$$

$$b = 12,33 - 1,06 \cdot 11,00 = 0,70.$$

Отримуємо рівняння лінії регресії:

$$y = 1,06 \cdot x + 0,70.$$

Побудуємо графік лінії регресії $y = 1,06 \cdot x + 0,70$.

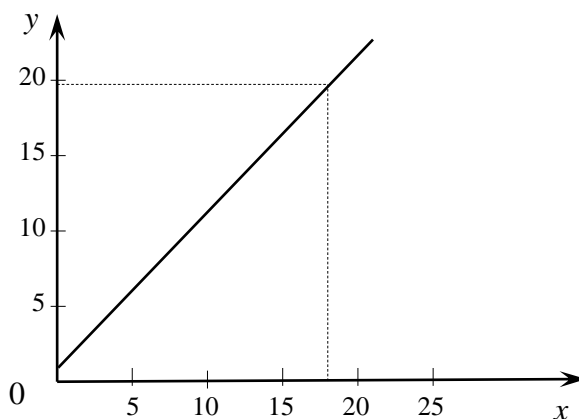

Рис 5.13. Лінія регресії

Якщо $x_p = 18$ (тис. од.), то за (5) обчислюємо $y_p = 1,06 \cdot 18 + 0,70 = 19,78$ (млн од.).

Таким чином, регресійний аналіз застосовують для функціонального вираження залежності між ознаками, а також прогнозування певних явищ чи процесів.

5.6. Перевірка статистичних гіпотез.

Під *статистичною гіпотезою* розуміють будь-яке припущення про властивості випадкових величин або подій.

Розглянемо основні типи статистичних гіпотез.

1. Гіпотези про типи законів розподілу випадкових величин, що характеризують досліджувану властивість, явище чи процес.

2. Гіпотези про властивості тих чи інших числових параметрів (середнього значення, медіани, дисперсії та ін.), що характеризують досліджувані випадкові величини.

3. Гіпотези про стохастичну (імовірнісну) залежність двох чи більше ознак (факторів), які характеризують різні аспекти

досліджуваного явища або процесу.

4. Гіпотези про рівність або відмінність розподілів випадкових величин, які характеризують досліджувану властивість ознаки у двох і більше сукупностях.

Перевірку гіпотез на основі вибірових статистичних даних називають *статистичною перевіркою гіпотез*.

Перевірка гіпотез першого типу проводиться за допомогою методів математичної статистики, що дістали назву «критерії згоди». Використання цих критеріїв можливе тільки на основі кількісних вимірювань властивості певного явища.

Перевірка гіпотез другого типу виконується за допомогою методів, які називають параметричними (критерій Стьюдента, критерій Фішера та ін.) і спираються тільки на кількісні вимірювання.

Встановлення факту наявності або відсутності зв'язку двох і більш ознак (перевірка гіпотез третього типу) можливе і при якісних вимірюваннях ознак за допомогою обчислення коефіцієнтів Кендала, Спірмена та ін. Проте більш глибокий аналіз стохастичних зв'язків, а саме встановлення тісноти і типу цього зв'язку, виконується методами кореляційного, регресійного і дисперсійного методів аналізу даних.

Перевірка гіпотез четвертого типу проводиться за допомогою методів, які дістали назву критеріїв значущості, а також непараметричних методів математичної статистики.

Критерії перевірки статистичних гіпотез, відповідно до поставленого завдання і типу статистичної гіпотези, представлено у таблиці 5.21.

Таблиця 5.21

Вибір критерію перевірки статистичної гіпотези,
відповідно до поставленого завдання

Формули задачі у прикладній постановці	Формулювання задачі у статистичній постановці	Додаткові умови	Метод для застосування
Порівняння показників у контрольній і експериментальній групах	Перевірка гіпотези про рівність середніх у двох незалежних вибірках	Нормальний розподіл*	t-критерій Стьюдента при рівних дисперсіях, t-критерій при

			нерівних дисперсіях
		Закон розподілу, відмінний від нормального	Критерій Манна-Уїтні, критерій Вілкоксона, медіанний критерій
Порівняння показників вибірки до і після експерименту	Перевірка гіпотези про рівність середніх у двох залежних вибірках	Нормальний розподіл	t-критерій Стьюдента для залежних вибірок, критерій χ^2
		Інший	Знаковий критерій, критерій Вілкоксона
Чи можна вважати, що середнє значення показника дорівнює деякому номінальному значенню	Перевірка гіпотези про рівність середніх константі	Нормальний розподіл	t-критерій Стьюдента
		Інший	Знаковий критерій, критерій Гупта.
Порівняння розсіювання показників у двох вибірках	Перевірка гіпотези про рівність дисперсій (про належність дисперсій одній генеральній сукупності)	Нормальний розподіл	Критерій Фішера
		Інший	Критерій Зігеля-Тьюкі
Чи можна вважати, що в деяких вибірках має місце одне й те ж значення показника	Перевірка гіпотези про рівність середніх (про належність середніх до однієї генеральної сукупності)	Нормальний розподіл	Критерій Шеффе, критерій Діксона.
		Інший	Критерій Краскала-Уолліса, медіанний критерій
Чи можна вважати, що в деяких вибірках має місце одне й те ж значення розсіювання показника.	Перевірка гіпотези про рівність дисперсій.	Нормальний розподіл	Критерій Кохрена при рівних вибірках, критерій Барлета.
		Інший	Критерій Фрідмана

--	--	--	--

*Розподіл імовірностей випадкової величини X називається нормальним, якщо він має щільність імовірності, яка задана формулою:

$$p(x; a; \sigma) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} e^{-(x-a)^2/2\sigma^2}$$

Розглянемо етапи перевірки статистичних гіпотез.

1. Визначення статистичної моделі. Висувають деякий набір передумов відносно закону розподілу випадкової величини і його параметрів. Наприклад, закон розподілу нормальний, величини незалежні та ін.

2. Формулюють H_0 – нульову гіпотезу і H_1 – альтернативну гіпотезу.

3. Вибирають критерій, який підходить до вибраної статистичної моделі.

4. Вибирають рівень значущості залежно від вимог надійності висновків.

5. Визначають критичну область для перевірки H_0 .

6. Розраховують значення вибраного статистичного критерію для наявних даних.

7. Розраховане значення критерію порівнюють з табличним і приймають або відхиляють H_0 .

Розглянемо приклад застосування деяких критеріїв перевірки статистичних гіпотез.

Приклад. Для перевірки ефективності нової методики навчання у двох студентських групах був проведений експеримент. До початку і після експериментальної роботи оцінені рівні сформованості знань студентів у двох групах: 1 група – експериментальна (застосовувалася нова методика навчання), 2 група – контрольна (навчання відбувалося за традиційної методики) (табл. 5.22).

Таблиця 5.22

Результати перевірки знань у двох студентських групах

Групи	Рівні сформованості знань					
	На початок експерименту			На кінець експерименту		
	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
1 група	5	23	15	6	24	13
2 група	6	29	23	14	38	6

Використовуючи критерії χ^2 та Вілкоксона, перевіримо ефективність експериментальної роботи за схемою:

1) на основі критерію χ^2 для незалежних вибірок доведемо, що рівні сформованості знань студентів контрольної та експериментальної груп на початку експерименту істотно не відрізнялися;

2) згідно з цим же критерієм, покажемо, що рівні сформованості знань студентів контрольної та експериментальної груп після експерименту суттєво відрізняються;

3) на основі критерію Вілкоксона для залежних вибірок доведемо, що рівень сформованості знань студентів контрольної групи в процесі навчання істотно не змінився;

4) аналогічно обґрунтуємо, що рівень сформованості знань студентів експериментальної групи внаслідок експерименту підвищився.

1. На основі даних табл. 5.22 (до експерименту) перевіримо нульову гіпотезу $H_0: p_{1i} = p_{2i}$ ($i = 1, 2, 3$) при альтернативній гіпотезі $H_1: p_{1i} \neq p_{2i}$ для хоча б однієї з трьох категорій. Для перевірки цієї гіпотези обчислення значень статистики критерію χ^2 проведемо за формулою:

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^c \frac{(n_1 \cdot O_{2i} - n_2 \cdot O_{1i})^2}{n_1 \cdot n_2}$$

При $n_1 = 43$, $n_2 = 58$, $c = 3$, $O_{11} = 5$, $O_{12} = 23$, $O_{13} = 15$, $O_{21} = 6$, $O_{22} = 29$, $O_{23} = 23$ знаходимо $T = 0,25$. Для $\alpha = 0,05$ і числа ступенів свободи $\nu = c - 1 = 2$ критичне значення статистики критерію $T_{кр} = 5,99$. Оскільки $T < T_{кр}$, згідно з правилом прийняття рішень, отримані результати не дають підстави для відхилення нульової гіпотези. Іншими словами, рівні сформованості знань студентів контрольної та експериментальної груп на початку експерименту істотно не відрізнялися.

2. Аналогічно, згідно з даними табл. 5.22 (після експерименту), перевіримо нульову гіпотезу $H_0: p_{1i} = p_{2i}$ ($i = 1, 2, 3$) при альтернативній гіпотезі $H_1: p_{1i} \neq p_{2i}$ для хоча б однієї з трьох категорій. Для перевірки цієї гіпотези підрахунок значень статистики критерію χ^2 проведемо за відповідною формулою. При $n_1 = 43$,

$n_2 = 58$, $c = 3$, $O_{11} = 6$, $O_{12} = 24$, $O_{13} = 13$, $O_{21} = 14$, $O_{22} = 38$, $O_{23} = 6$ знаходимо $T = 6,86$. Для $\alpha = 0,05$ і числа ступенів свободи $\nu = c - 1 = 2$ критичне значення статистики критерію $T_{кр} = 5,99$. Оскільки $T > T_{кр}$, згідно з правилом прийняття рішень, нульова гіпотеза відхиляється на рівні $\alpha = 0,05$ і приймається альтернативна гіпотеза. Іншими словами, рівні сформованості знань студентів контрольної та експериментальної груп після експерименту істотно відрізняються.

3. Для контрольної групи висуваємо гіпотезу H_0 (медіана $D_i = 0$), згідно з якою, в ході навчання рівень сформованості знань студентів не змінився. Альтернативна гіпотеза H_1 (медіана $D_i \neq 0$) стверджує, що рівень сформованості знань студентів за час навчання істотно відрізняється. Статистика критерію Вілкоксона для залежних вибірок $T = 488,5$. Оскільки критерій двосторонній, а кількість спостережень $n > 20$, то для визначення критичних значень статистики W_α і $W_{1-\alpha}$ використовуємо формули:

$$W_\alpha = \frac{n \cdot (n+1)}{4} + x_{\frac{\alpha}{2}} \cdot \sqrt{\frac{n \cdot (n+1) \cdot (2n+1)}{24}},$$

$$W_{1-\alpha} = \frac{n \cdot (n+1)}{2} - W_\alpha,$$

де $x_{\frac{\alpha}{2}}$ – квантиль нормального розподілу, який відповідає ймовірності $\frac{\alpha}{2}$. Для $\alpha = 0,05$ $x_{\frac{\alpha}{2}} = -1,96$; $W_\alpha = 294,7$; $W_{1-\alpha} = 608,3$. Отже, виконується нерівність $W_\alpha < T < W_{1-\alpha}$, тому, згідно з правилом прийняття рішень, приймається нульова гіпотеза на рівні значимості $\alpha = 0,05$.

4. Для експериментальної групи висуваємо гіпотезу H_0 (медіана $D_i \leq 0$), відповідно до якої, в ході реалізації експерименту рівень знань студентів не змінився. Альтернативна гіпотеза H_1 (медіана $D_i > 0$) стверджує, що експериментальна робота забезпечує підвищення рівня знань студентів. Статистика критерію $T = 1677$. Оскільки критерій односторонній, а кількість спостережень $n > 20$, то для визначення критичних значень статистики W_α і $W_{1-\alpha}$ використовуємо формули:

$$W_\alpha = \frac{n \cdot (n+1)}{4} + x_\alpha \cdot \sqrt{\frac{n \cdot (n+1) \cdot (2n+1)}{24}},$$

$$W_{1-\alpha} = \frac{n \cdot (n+1)}{2} - W_{\alpha},$$

де x_{α} – квантиль нормального розподілу, який відповідає ймовірності α . Для $\alpha = 0,95$ $x_{\alpha} = -1,64$; $W_{\alpha} = 643,7$; $W_{1-\alpha} = 1067,3$. Отже, виконується нерівність $T > W_{1-\alpha}$, тому, згідно з правилом прийняття рішень, нульова гіпотеза відхиляється і приймається альтернативна гіпотеза на рівні значимості $\alpha = 0,05$. Таким чином, бачимо, що нова методика навчання забезпечує підвищення рівня сформованості знань студентів експериментальної групи.

Отже, отримані результати статистичної обробки даних підтверджують ефективність нової методики навчання студентів.

Таким чином, важливим етапом під час отримання надійних, статистично обґрунтованих результатів є оцінка значущості статистичних показників. Це цілий комплекс математичних процедур, які дають змогу відповісти на низку питань щодо розрахованих статистичних показників та параметрів вибіркової сукупності. Ця процедура відбувається через обчислення та аналіз критеріїв перевірки статистичних гіпотез (χ^2 , знакового критерію, медіанного, Стьюдента, Вілкоксона, Манна-Уїтні, Фішера та ін.).

РОЗДІЛ 6 КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

6.1. Практичні завдання до розділів.

Практичні завдання до розділу 1

1. Наведіть приклади визначення понять: «дослідження», «наукове дослідження», «дослідження в соціальній роботі» у наукових працях (журнали, збірники, монографії з соціальної роботи). Запишіть ці поняття в словник.
2. Прочитайте і проаналізуйте текст дослідження з будь-якої соціальної проблеми (наукова періодика з соціальної роботи). Визначте тип дослідження.
3. Схематично представте функції науки в суспільстві.
4. Поясніть, у чому відмінності між такими поняттями: проблема, проблемна ситуація, тема, питання. Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Які дослідження можуть виконуватися соціальним працівником певного закладу, керівником цього закладу, вченим-дослідником? Аргументуйте свою відповідь.
6. Які рівні виділяють у структурі методологічних знань? Дайте характеристику цим рівням.
7. Чи можуть конкретні прикладні соціальні дослідження виконуватися без чіткого теоретичного обґрунтування? Відповідь подайте у вигляді повідомлення.
8. Обґрунтуйте припущення про те, що цілі діяльності практичного соціального працівника і цілі вченого суттєво відрізняються за таким алгоритмом: «Я вважаю, що...» – «Тому, що...» – «Наприклад ...» – «Тому...».
9. Визначте тип соціальної проблеми. Заповніть таблицю, використовуючи запропонований матеріал, визначте проблеми і шляхи їхнього вирішення.

Зміст проблеми	Тип проблеми	Методи, які застосовуються для її вивчення
Незадоволеність працівників внаслідок затримки заробітної плати		
Труднощі на підприємстві, внаслідок		

переходу на випуск нової продукції		
Вивчення різних аспектів життєдіяльності людей у перехідний період (рівня алкоголізму, злочинності, бідності та ін.)		
Погіршення якості життя сімей, які виховують дитину з інвалідністю		

Практичні завдання до розділу 2

1. Наведіть приклади тлумачення понять «методологія» і «метод» у дослідженнях, опублікованих у науковій літературі (журнали, збірники, монографії з соціальної роботи).
2. Прочитайте працю Р. Декарта «Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках» та письмово дайте відповідь на питання:
 - Що таке наука?
 - Основні правила методу.
 - Що розуміє під методом Р. Декарт?
 - На вашу думку, чи можливе застосування цих правил на сучасному етапі.
3. Прочитайте і проаналізуйте текст одного спостереження з проблеми соціальної роботи. Визначите вид спостереження.
4. Підготуйте пакет необхідних документів (план спостереження, протоколи) для проведення польового/включеного/невключеного (на вибір) спостереження за обраною вами темою.
5. Використовуючи метод дедукції, доведіть, в чому проявляються в сучасному суспільстві соціальні хвороби.
6. Проаналізуйте окремі періодичні видання за минулий рік. Складіть вибірку статей, в яких описуються моніторингові дослідження в сфері соціальної роботи.
7. Проведіть аналіз нормативно-правових та методичних документів в закладі соціального обслуговування населення (на вибір).
8. Складіть перелік методів, які можуть бути використані для дослідження минулого досвіду Вашого товариша. Проаналізуйте, яке значення для дослідження має такий метод, як спостереження.
9. Відповідності до визначеної соціальної проблеми клієнта, визначити спектр теоретичних і емпіричних методів для її діагностики.

Практичні завдання до розділу 3

1. Проведіть традиційний аналіз політичної мови, фрагмента особистих спогадів, соціального памфлету, передвиборчої програми, статуту або громадської організації (на вибір студентів). Основна увага повинна бути зосереджена на визначенні прихованої інформації, що припускає постановку продуманих питань.
2. Проаналізуйте нормативно-правові і методичні документи у вибраному Вами соціальному закладі.
3. Дослідивши теоретичні аспекти структури та логіки наукового дослідження, підберіть у науковій періодиці дві статті, в яких представлені результати певних наукових досліджень з проблем соціальної роботи, коротко законспектуйте їх, дайте оцінку діям дослідника в аспекті вирішуваних ним дослідницьких завдань.
4. Підготуйте рецензії на статті з різних періодичних видань про наукові дослідження в сфері соціальної роботи.
5. У сфері пізнання основні проблеми створюють суперечності між знанням і незнанням, між теорією і практикою у конкретний момент часу. Проілюструйте вплив методології наукового дослідження на достовірність здобутих автором результатів. Підкріпіть це твердження прикладами з практики.
6. Підготуйте діагностичний інструментарій (анкету, інтерв'ю та ін.) для вивчення певної проблеми.
7. Підберіть методи діагностики соціальних проблем певної клієнтської групи.
8. Проведіть контент-аналіз статей із преси на будь-яку вибрану тему (наприклад, «Соціальне сирітство»; «Безпритульність»), зробіть висновки про приховану інформацію, виявлену таким шляхом.
9. Виконайте контент-аналіз статті «Девіантна поведінка підлітків». Заповніть матрицю для фіксації одиниць аналізу (за зразком). Зробіть відповідні висновки.

Категорії і одиниці аналізу	Номер сторінки статті				
	С. 10	С. 11	...	С. 21	Всього
Девіація	+++++				
Підліткова злочинність: крадіжки	++		+		

хуліганство вбивство		++++	++		
Проституція секс-послуги підліткова проституція	+++	++	++		
Алкоголізм алкоголь підлітковий алкоголізм алкогольна залежність	++	++ +++			
Наркоманія наркотики наркозалежні					
Всього:					

Практичні завдання до розділу 4

1. Прочитайте й проаналізуйте текст одного дослідження із соціальної проблематики (журнали з соціальної роботи), де використовується метод аналізу продуктів діяльності.
2. Використовуючи режим групової роботи (по 5–7 осіб), складіть план проведення аналізу продуктів діяльності із клієнтами соціальної служби.
3. Складіть конспект заходу, де буде використаний метод аналізу продуктів діяльності дітей, що перебувають у скрутній життєвій ситуації. Проведіть і проаналізуйте отримані результати.
4. Складіть конспект заходу, де буде використаний метод аналізу продуктів діяльності з людьми похилого віку, що перебувають у скрутній життєвій ситуації. Проведіть і проаналізуйте отримані результати.
5. Дослідити індивідуально-особистісні особливості клієнта, його самооцінку, мотивацію досягнення успіхів. Зробити відповідні висновки про рівень його особистісного потенціалу.
6. Дослідити групу дітей за допомогою методики «Вибір у дії». Визначити соціометричний статус кожної дитини. Виявити лідера в дитячій групі.
7. Вибрати який-небудь психологічний тест, призначений для психодіагностики дорослих людей. Обробити результати й зробити висновки про реабілітаційний потенціал клієнта.
8. Підібрати тести на професійні й інші досягнення для визначення рівня сформованості загальнокультурних і професійних

компетенцій студентів. Дослідити, обробити результати й зробити висновки.

Практичні завдання до розділу 5

1. У таблиці задані емпіричні дані про кількість користувачів Інтернету залежно від віку.

Вік	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	Всього
К-сть користувачів	10	34	32	54	10	140

Для отриманих даних побудувати гістограму та полігон розподілу.

Обчислити середнє значення, моду, медіану, середнє квадратичне відхилення, коефіцієнт варіації.

2. Протягом першого півріччя зафіксовані такі показники щомісячних витрат підприємства на рекламу (x) тис. од. та обсягу продаж (y) млн од.

X	6	8	10	12	14	16
Y	6	12	10	12	16	18

Визначити тісноту зв'язку між x і y . Побудувати лінію регресії y по x .

2. У результаті опитування працівників комерційних структур і бюджетних організацій отримано такий розподіл відповідей на запитання, чи задоволені вони своєю заробітною платою:

Працівники	Задоволені з/п	Незадоволені з/п
<i>Комерційних структур</i>	360	40
<i>Бюджетних організацій</i>	140	260

Обчислити коефіцієнт асоціації. Проаналізувати результат.

6.2. Теми рефератів.

1 рівень

1. Наука як сфера людської діяльності.

2. Основні соціальні функції науки та їхня характеристика.
3. Поняття та класифікація соціальних проблем.
4. Якісні та кількісні методи досліджень у соціальній роботі.
5. Особливості використання методу експерименту у вивченні соціальних проблем.
6. Специфіка використання методу опитування в соціальній роботі.
7. Особливості застосування методу спостереження в процесі дослідження соціальних явищ і процесів.
8. Специфіка використання методу тестування в соціальній роботі.
9. Метод соціометрії в процесі діагностичної роботи.
10. Застосування методу дослідження одного випадку в професійній діяльності соціального працівника.

2 рівень

1. Дослідження в науках, суміжних із соціальною роботою (психологія, соціологія, медицина): схожість і відмінність.
2. Основні дослідницькі підходи до соціальних явищ і процесів.
3. Проблемна ситуація як початковий етап процесу соціального дослідження.
4. Маніпулювання масовою свідомістю за допомогою результатів соціальних досліджень.
5. Інформатизація дослідницьких процесів у сфері соціальної роботи.
6. Історичні аспекти соціальних досліджень за рубежом
7. Історія науково-дослідницької діяльності у вітчизняній соціальній роботі.
8. Моделі теоретичного обґрунтування системи соціальної роботи.
9. Сучасні інноваційні процеси в сфері соціальної роботи.
10. Основні наукові підходи до оцінки ефективності соціальної роботи.

3 рівень

1. Основні фактори і умови модернізації методів досліджень у сучасному людинознавстві.
2. Розвиток соціальної теорії як фактор модернізації методів досліджень.
3. Модернізація якісних методів досліджень у соціальній роботі
4. Оновлення кількісних методів досліджень у соціальній роботі.
5. Особливості сучасних методів аналізу в соціальній роботі.

6. Сучасні тенденції взаємодії (взаємовпливу) дослідницьких методів різних наук про людину і суспільство.
7. Тенденції взаємовпливу кількісних методів соціології і соціальної роботи.
8. Імітаційні методи аналізу в теорії і методиці соціальної роботи.

6.3. Тести для самоперевірки.

1. Документ, який містить серію запитань, необхідних для отримання інформації згідно з метою і гіпотезою соціологічного дослідження, називається:

- а) тест;
- б) протокол;
- в) бланк;
- г) анкета.

2. Здійснювана за певним планом бесіда, яка передбачає прямий контакт інтерв'юера з респондентом, причому запис відповідей останнього ведеться або інтерв'юером, або механічно за допомогою електронних засобів, називається:

- а) опитування;
- б) бесіда;
- в) анкетування;
- г) інтерв'ю.

3. Процедура, за допомогою якої об'єкти дослідження відображаються у певну математичну систему з відповідними відношеннями між елементами цієї системи, називається:

- а) вимірювання;
- б) тестування;
- в) шкалування;
- г) експеримент.

4. Метод збирання інформації про досліджуваний об'єкт через безпосереднє отримання і реєстрацію фактів, що стосуються цього об'єкта з позиції цілей дослідження, – це:

- а) спостереження;
- б) аналіз;

- в) дослідження;
- г) інтерв'ю.

5. Дослідницький метод кількісного аналізу змісту письмових документів, телепередач та інших видів інформації називається:

- а) аналіз документів;
- б) протокол;
- в) технологія;
- г) контент-аналіз.

6. Припущення про властивості досліджуваних об'єктів, про характер різних зв'язків між елементами об'єкта чи про ступінь тісноти зв'язку – це:

- а) пояснювальна гіпотеза;
- б) описова гіпотеза;
- в) теоретична гіпотеза;
- г) емпірична гіпотеза.

7. Метод збору емпіричних даних про об'єктивні факти, думки, знання та ін., який базується на безпосередній чи опосередкованій взаємодії між дослідником і опитуваним, називається:

- а) тест;
- б) бесіда;
- в) аналіз документів;
- г) опитування.

8. Науковий документ, у якому подається виклад і обґрунтування логіки і методів вивчення соціального об'єкта, згідно з вирішуваними науковим і практичними завданнями, називається:

- а) стратегічний план;
- б) робочий план;
- в) тактичний план;
- г) програма дослідження.

9. Соціальні явища і процеси, які можуть бути представлені у вигляді змінної величини й описані математичним засобами, – це:

- а) інформація;
- б) зміст;
- в) змінні;

г) дані.

10. Метод отримання інформації про досліджуваний соціальний об'єкт через вплив на нього деяких керованих і контрольованих факторів, називається:

- а) прогнозування;
- б) експеримент;
- в) моделювання;
- г) соціометрія.

11. Сукупність методів, спрямованих на виявлення даних про структуру малих соціальних груп, про міжособистісні взаємини в цих групах, називається:

- а) програма дослідження;
- б) план дослідження;
- в) концепція дослідження;
- г) соціометрія.

12. Властивість вибірки відображати характеристики генеральної сукупності, називається:

- а) репрезентативність;
- б) надійність;
- в) точність;
- г) валідність.

13. Наука про методи, принципи, підходи, які становлять основу певної науки; сукупність прийомів дослідження, які застосовуються в конкретній науці, – це:

- а) моделювання;
- б) технологія;
- в) методологія;
- г) концепція.

14. Явище чи процес, на які спрямоване соціологічне дослідження, називається:

- а) предмет дослідження;
- б) об'єкт дослідження;
- в) методика;
- г) технологія.

15. Яка шкала вимірює власні назви, імена, професії?

- а) номінальна;
- б) порядкова;
- в) інтервальна;
- г) соціологічна.

16. Як називається тип дослідження, при якому встановлюються причини появи проблеми дослідження, здійснюються прогнози тощо?

- а) описове;
- б) розвідувальне (пілотне);
- в) раціональне;
- г) аналітичне.

17. Як називається програма для електронної обробки соціологічних анкет?

- а) Windows XP;
- б) SPSS;
- в) Nero Express;
- г) Pragma.

18. Якого з цих видів опитування не існує?

- а) поштове;
- б) телефонне;
- в) телеграфне;
- г) інтернет-опитування.

18. Головні функції науки:

- а) удосконалення виробництва і системи суспільних відносин;
- б) пізнання об'єктивного світу від живого споглядання до абстрактного мислення і до практики;
- в) вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність як одну із форм суспільної свідомості;
- г) усі відповіді правильні.

19. Дайте визначення поняття «наукове дослідження»:

- а) цілісний підхід до вивчення окремих явищ;
- б) застосування історичного підходу до пізнання дійсності;

в) цілеспрямоване вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різних факторів, а також вивчення взаємодії між явищами.

20. На, що слід звернути увагу при розкритті актуальності дослідження?

- а) на практичну значущість результатів дослідження;
- б) на недослідженість обраної теми;
- в) на економічний ефект від результатів наукового дослідження;
- г) на потребу вирішення певних практичних завдань за допомогою дослідження результатів.

21. Форми апробації результатів наукового дослідження:

- а) нарада, колоквиум;
- б) конкурс, практична діяльність;
- в) наукова конференція, симпозіум;
- г) все зазначене правильне.

22. Виберіть правильне твердження:

- а) медіана – це значення, яке ділить навпіл множину значень, здобутих експериментальним способом;
- б) медіана – це значення, яке ділить навпіл упорядковану послідовність емпіричних даних;
- в) медіана – це значення ранжованої змінної, що відокремлює від розподілу певну частку обсягу сукупності;
- г) медіана – це значення, що трапляється у вибірці найчастіше.

23. Виявити тісноту зв'язку між ознаками дозволяє:

- а) кореляційний аналіз;
- б) регресійний аналіз;
- в) детермінований аналіз;
- г) типологічний аналіз.

24. Якщо між двома досліджуваними ознаками немає кореляційного зв'язку, то:

- а) коефіцієнт кореляції дорівнює 1;
- б) коефіцієнт кореляції дорівнює -1 ;
- в) коефіцієнт кореляції дорівнює 0;
- г) всі відповіді правильні.

25. Коефіцієнт a у рівнянні регресії $y = ax + b$ показує:

- а) на скільки зміниться значення результативного показника при зміні незалежного фактора на одиницю;
- б) величину впливу неврахованих факторів;
- в) значення коефіцієнта кореляції;
- г) все зазначене правильне.

26. Критерій перевірки статистичної гіпотези χ^2 Пірсона:

- а) перевіряє, чи досліджувана випадкова величина розподілена за заданим законом розподілу;
- б) визначає залежність між досліджуваними величинами;
- в) перевіряє гіпотезу про значущість досліджуваної величини;
- г) все зазначене правильне.

27. В основі яких методів пізнання покладено такі розумові дії дослідника, як розчленування явища та його об'єднання?

- а) аналіз, синтез;
- б) аналогія, моделювання;
- в) ідеалізація, формалізація;
- г) індукція, дедукція.

28. Які наукові методи пізнання дають змогу здобути знання про одні предмети і явища на підставі вивчення інших?

- а) моделювання, аналогія;
- б) дедукція, індукція;
- в) аналіз, синтез;
- г) ідеалізація, формалізація.

29. Як називається дослідження, в якому вивчаються всі носії досліджуваної проблеми?

1. Соціологічне.
2. Теоретичне.
3. Суцільне.
4. Вибіркове.

30. Як називається тип дослідження, при якому використовується один метод та проста вибірка у ситуації, коли нічого не відомо про предмет дослідження?

1. Описове.

2. Розвідувальне (пілотне).
3. Раціональне.
4. Аналітичне.

Список використаних джерел

1. Fisher R., Dybicz P. The place of historical research in social work. *The journal of Sociology & Social Welfare*. 1999. Vol. 26, No. 3. P. 105–124.
2. Shpilachkova M. Historical research in social work – theory and practice. *ERIS Web Journal*. 2012. Vol. 3, No. 2. P. 22–33.
3. Dunlap K. A History of research in social work education. *Journal of Social Work Education*. 1993. Vol. 29, No. 3. P. 293–301.
4. Park R.E., Burgess E.W. *The City*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992. 240 p.
5. Howard J. *State of the prisons in England and Wales with preliminary observation, and an account of some foreign prisons*. Warrington: William Eyres, 1977. 540 p.
6. Booth C. *The life and labour of the people in London*. London: Nabu Pr., 2011. 282 p.
7. Andersson P. K. The moral mapping of Victorian and Edwardian London: Charles Booth, Christian Charity, and the Poor-but-Respectable by Thomas R. C. Gibson-Brydon. *Social history*. 2017. Vol. 101. P. 201–202.
8. Bowley A. L. *The change in the distribution of the national income*. Oxford: At the Clarendon Press, 1920. 36 p. URL: <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/Bowley1920.pdf>
9. Повідайчик О. С. Історичні аспекти дослідницької підготовки майбутніх соціальних працівників за рубежом. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: зб. матеріалів V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 30–31 березня 2017 р.)*. Хмельницький: ХНУ, 2017. С. 113–115.
10. Jansson B.S. *The reluctant welfare state: a history of American social welfare policies*. 7th ed. Pacific Grove: Brooks Cole, 2011. 558 p.
11. Gray J. Learning for Transfer –the Special Case of Practicing Social Work in Different Countries. *Issues in Social Work Education*. 1986. Vol. 5, No. 2. P. 145–149.
12. Cournoyer B. *The Social Work Skills Workbook*. Boston: Cengage Learning, 2010. 600 p.
13. Повідайчик О.С. Зарубіжний досвід науково-дослідницької підготовки майбутніх соціальних працівників у вищих навчальних закладах. *Молодий вчений*. 2017. №3 (43). С. 444–447.
14. Burgess R.G. *Field Research: a Sourcebook and Field Manual*. 1st ed. Abingdon: Routledge, 1986. 300 p.
15. Cochrane A., Clarke J., Gewirtz S. *Comparing welfare states*. London: The Open University, 2001. 295 p.
16. Denzin N. K. *The Research Act*. Chicago: Aldine, 1978. 379 p.
17. Jorgensen D. *Participant Observation*. London: Sage, 1989. 123 p.
18. Neuman L.W. *Social research methods: qualitative and quantitative approaches*. 2-nd ed. Boston etc.: Allyn and Bacon, 1991. 594 p.

19. Rubington E., Weinberg M. The study of social problems. Seven perspectives. New York; Oxford: Oxford University Press, 1995. 400 p.
20. Янкович О.І., Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки/соціальної роботи. Тернопіль: ТДПУ, 2009. 256 с.
21. Agnew Elizabeth N. From Charity to Social Work: Mary E. Richmond and the Creation of an American Profession. Illinois: University of Illinois Press, 2003. 296.
22. Кубицький С.О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах: навчальний посібник. Київ: ДАКККиМ, 2009. 298 с.
23. Ishibashi N. L. Mary Richmond and the Causal Ontological Status of Relatedness. *Smith College Studies in Social Work*. 2015. Vol. 85. P. 90–105.
24. Теорії і методи соціальної роботи: підручник / за ред. Т.В. Семігіної, І.І. Миговича. Київ: Академвидав, 2005. 328 с.
25. Сурмін Ю.П. Метод аналізу ситуацій (case study) та його навчальні можливості. *Освіта і управління*. 2006. № 1. С. 32–50.
26. Adams G.R., Schvaneveldt J.D. Understanding research methods. 2-nd ed. New York: Addison-Wesley Longman Ltd, 1991. 405 p.
27. Thomas W., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America. Boston: The Gorham press, 1927. 548 p. URL: <https://archive.org/details/polishpeasantine01thomuoft/page/n3>.
28. Neumann N. The teaching-research nexus: applying a framework to university students' learning experiences. *European Journal of Education*. 1994. № 29. P. 323–339.
29. Breckner R. The biographical-interpretative method: principles and procedures. *Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2: Case Study Materials*. 1998. P. 91-104.
30. Roberts V. Biographical research. Buckingham: Open University Press, 2002. 212 p.
31. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / ред. П. Гуревича. Москва: Издательская группа «Прогресс-Политика», 1992. 608 с.
32. Бауман З. Рассказанные жизни и прожитые истории. *Социологические исследования*. 2004. №1. С. 5–14.
33. Густафссон Б. Современный опыт Швеции в области международной миграции: проблемы и исследования. *Журнал исследований социальной политики*. 2003. Т. 1. №2. С. 185–212.
34. Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. Прикладная социология: учебное пособие. Москва: Гардарики, 2006. 176 с.
35. Кларк Дж. Неустойчивые государства: трансформация систем социального обеспечения. *Журнал исследований социальной политики*. 2003. Т. 1. №1. С. 69–89.
36. Ленуар Р, Мерлье Д, Пэнто Л., Шампань П. Начала практической социологии. Санкт-Петербург: «Алетейя», 2001. 410 с.

37. Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. Методология исследований и критического анализа в сфере социальной политики и социальной работы. *Соціологія*. 2005. № 21. С.51–77.
38. Harrington M. *The Other America: Poverty in the United States*. New York: Scribner, 1997. 252 p.
39. Zald M. N. *Social welfare institutions: a sociological reader*. New York: Wiley, 1965. P. 555–557.
40. Blau P. M. *The dynamics of bureaucracy: a study of interpersonal relations in two agencies*. Chicago: Chicago University Press, 1963. 322 p.
41. Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О. Соціологічна думка України. Київ: Заповіт, 1996. 424 с.
42. Історія соціологічної думки в Україні: навчальний посібник. Львів: Новий світ, 2000. 334 с.
43. Мусяєзов О.О. Історія української соціології: навчально-методичний посібник. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. 117 с.
44. Рибщун О. Українська академічна соціологія на рубежі 60–70-х рр. ХХ ст.: початки інституціонального процесу. *Соціальні виміри суспільства*. 2008. Вип. 11. С. 106–116.
45. Рибщун О. Формування передумов української академічної соціології за радянської доби. *Соціальні виміри суспільства*. 2007. Вип. 10. С. 63–76.
46. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. Київ: Наукова думка, 1995. 225 с.
47. Степаненко В., Рибщун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 2. С. 23–46.
48. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 1-2. С. 18–26.
49. Шульга М. Українська соціологія у пошуках само ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 2. С. 170–177.
50. Соціальна робота. В 3-х ч. Ч. 2. Теорії та методи соціальної роботи / ред. Т. В. Семигіна, І. М. Грига. Київ: Києво-Могилянська академія, 2004. 216 с.
51. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва: Прогресс, 1996. 344 с.
52. Beck J. *Cognitive Therapy*. New York: Guilford, 1995. 378 p.
53. Howe D. *A Brief Introduction to SW Theory*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 240 p.
54. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 352 с.
55. Хлівна О. М. Здорова особистість в світлі гуманістичної моделі А. Маслоу та акмеологічного підходу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. №9. С. 1–4.
56. Skinner B. F. *About Behaviorism*. New York: Vintage, 1976. 291 p.
57. Schatz M.S. A model of initial and advanced generalist social work. *Journal of Social Work Education*. 1990. Vol. 26. P. 223.

58. Вильсон Д. Т. Поведенческая терапия. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2000. №3. С. 15–22.
59. Гайдук Н. Концептуальні засади застосування посередництва при розв'язанні конфліктів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2003. № 6. С. 147–157.
60. Гришина Н. В. Психология конфликта. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 544 с.
61. Brandell J., Perlman F. Psychoanalytic Theory. *Theory and Practice in clinical social work*. New York: Simon and Schuster/Free Press. 1997. P. 101–131.
62. Rowe W. Client Centered Theory: The enduring principles of a person-centered approach / Ed. F. Turner. *Social Work Treatment*. New York: Oxford University Press. 2011. P. 58–76.
63. Державна служба статистики України. Статистична інформація за 2017 р. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html (дата звернення: 20.06.2018).
64. Анотований збірник інформації щодо наукових досліджень, виконаних відповідно до Тематичного плану науково-дослідних та дослідно-технічних розробок, що виконувались на замовлення Мінсоцполітики у 2015 році. Київ. 2016. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti-.html> (дата звернення: 14.07.2018).
65. Повідайчик О.С. Соціально-економічні фактори підготовки соціальних працівників до науково-дослідницької роботи. *Вища школа і ринок праці: інтеграція, модернізація, інтернаціоналізація*: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Мукачєво, 19-21 жовтня 2016 р.). Мукачєво: МДУ, 2016. С. 177–179.
66. Управлінські аспекти соціальної роботи / ред. М. Головатий, М. Лукашевич, Г. Дмитерко та ін. Київ: МАУП, 2004. 368 с.
67. Лукашевич М.П., Туленков М.М. Менеджмент соціальної роботи: теорія і практика: навч. посібник. Київ: Каравела, 2007. 296 с.
68. Овод Ю. Інноваційні технології в соціальній роботі. *Збірник наукових праць Національної Академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2016. № 3 (5). С. 175–184.
69. Тюптя Л.Т., Іванова І.Б. *Соціальна робота: Теорія і практика*. Київ: ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с.
70. Борисова Ю.В. Методологія та методи соціальних досліджень: навчальний посібник. Київ: ДЦССМ, 2003. 218 с.
71. Забарна Е., Ваннік К. Інновації в соціальній організації: сутність, види, відмінні характеристики. *Ефективна економіка*. 2014. Вип. 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3312>.
72. Бернгард Г. Качественные и количественные методы исследования в социальной работе. *Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт*. 1993. № 1. С. 127–134.
73. Grinnell R.M., Unrau Y.A. *Social Work Research and Evaluation: Foundations of Evidence-Based Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 640 p.
74. Marlou C. *Research Methods for Generalist Social Work*. Boston: Cengage Learning, 2010. 364 p.

75. Rubin A., Babbie E. *Research Methods for Social Work*. Brooks: Cole Publishing Company, 1997. 758 p.
76. Повідайчик О. С., Козубовська І. В., Попович І. Є. *Формування нової освітньої парадигми підготовки педагогічних кадрів у Великій Британії: монографія*. Ужгород: Шарк, 2017. 212 с.
77. Яременко О. Соціальні дослідження як інструмент обґрунтування соціальних програм та проектів. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2002. №1. С. 81–84.
78. Інновації в соціальних службах: навч.-метод. посіб./за ред. Т. В. Семигіної, В. В. Покладова, І. М. Григи та ін. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. 139 с.
79. Надвичина Т. Технології здійснення ефективної соціальної роботи. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 3. С. 33–45.
80. Червінька Т. М. Особливості розвитку персоналу в умовах інноваційних змін. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2015. Вип. 1. С. 135–140.
81. Олійник К. Професійна мобільність як складова підготовки працівників соціальної служби. *Молодий вчений*. 2016. Вип. 10 (37). С. 273–276.
82. Сушенцева Л. Л., Сушенцев О. О. Вплив професійної мобільності на конкурентноздатність фахівця на сучасному ринку праці. *Молодий вчений*. 2016. Вип. 4 (31). С. 568–572.
83. Дьячек Т. П. Подготовка социальных работников к исследовательской деятельности: теория и практика: монография. Тамбов: изд-во ТГУ, 2002. 167 с.
84. Avis J. Further education in England: the new localism, systems theory and governance. *Journal of Education Policy*. 2009. Vol. 24 (5). P. 633–648.
85. Darling-Hammond L., Lieberman A. *Teacher Education around the World: Changing Policies and Practices (Teacher Quality and School Development)*. London: Routledge, 2012. 216 p.
86. Сацук В. І. Сучасні принципи і методи інтеграції дослідницької компоненти у навчальний процес. *Від викладання дисциплін – до освоєння наук: трансформація змісту, технологій освітньої діяльності та розвиток педагогічної майстерності: зб. матеріалів наук.-метод. конф. (Київ, 31 січня 2013 р.)*. Київ: КНЕУ, 2013. С. 108–110.
87. Козак Л. В. Розвиток університетської освіти: навчання на основі дослідження. *Освітологічний дискурс*. 2016. Вип. 2 (14). С. 38–52.
88. Healey M. Linking research and teaching to benefit student learning. *Journal of Geography in Higher Education*. 2005. Vol. 29. P. 183–201.
89. Воронов В. В. Педагогика школы в двух словах: конспект-пособие. М.: Педагогическое общество России, 2001. 192 с.
90. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации: учеб. пособие для вузов. М.: Издательство ПРИОР, 2001. 428 с.

91. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники. М.: Московский философский фонд, 1998. 324 с.
92. Кохановский В.П., Золотухина Е.В., Лешкевич Т.Г., Фатхи Т.Б. Философия для аспирантов: учебное пособие / Отв. ред. В.П. Кохановский. Ростов н/Д: Феникс, 2003. 448 с.
93. Лудченко А.А., Лудченко Я.А., Примак Т.А. Основы научных исследований: учеб. пособие /под ред. А.А. Лудченко. 2-е изд., стер. К.: Общество «Знания», КОО, 2001. 113 с.
94. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. М.: СИНТЕГ, 2007. 668 с.
95. Солодянкина О. Методы исследований в социальной работе. Ижевск, 2013. 222 с.
96. Крысько В.Г. Психология и педагогика: Схемы и комментарии. М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. 368 с.
97. Кравченко С.А. Социология: учебник. М.: Изд-во «Экзамен», 2006. 536 с.
98. Краевский В.В. Методология педагогического исследования. Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. 165 с.
99. Методология: вчера, сегодня, завтра / ред.-сост. Крылов Г.Г., Хромченко М.С. В 3 т. М.: Изд-во Школы Культурной Политики, 2005. 1496 с.
100. Кузин Ф.А. Магистерская диссертация. Методика написания, правила оформления и процедура защиты. М.: Ось-89, 1999. 304 с.
101. Шереги Ф. Э., Веревкин Л.П. Подготовка и проведение социологического исследования. Ашхабад: Ылым, 1985. 127 с.
102. Wagner D. Reviving the action research model: Combining case and cause with dislocated workers. *Social Work*. 1991. Vol. 36. P. 477-482.
103. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология. Программа. Методы. Самара: Изд-во Самарского ун-та, 1995. 328 с.
104. Шестопалова О.Н. Методика и техника социологических исследований: курс лекций. Екатеринбург: УрГУПС, 2010. 208 с.
105. Морозов А.В., Савельев И.Л. Методика исследований в социальной работе: Учебное пособие. Казань: Казан. гос. технол. ун-т, 2006. 180 с.
106. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук: Пер. с фр. М.: Прогресс, 1972. 479 с.
107. Дьячек Т.П. Традиции исследований в социальной работе: опыт зарубежных стран. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина. 143 с.
108. Еремеев Б. А. Основные понятия психологии (из опыта профессиональной рефлексии). *Методология и история психологии*. 2006. Т.1. С. 41-54.
109. Фирсов М. В. Введение в профессию «Социальная работа»: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2011. 224 с.
110. Борисова Ю. В. Методология та методи соціальних досліджень: навч. посіб. К.: ДЦССМ, 2003. 216 с.
111. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця: Планер, 2010. 308 с.

112. Кловак Г. Т. Основи педагогічних досліджень: навч. посібн. Чернівці: Чернігівський держ. центр науково-технічної та економічної інформації, 2003. 260 с.
113. Зимняя И. А. Исследовательская деятельность студентов в вузе как объект проектирования в компетентностно-ориентированной ООП ВПО. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. 85 с.
114. Основи педагогічних досліджень: навч.-метод. посіб. / Рудницька О. П., Болгарський А. Г., Свистельнікова Т. Ю. К., 1998. 145 с.
115. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження / Паніна Н. В. К.: Наукова думка, 1996. 89 с.
116. Сисоєва С. О. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: навч.-метод. посіб. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 460 с.
117. Шестопалова О. Н. Методика и техника социологических исследований: курс лекцій. Екатеринбург: УрГУПС, 2010. 208 с.
118. The Center for Innovation in Research and Teaching (CIRT) Case Study Method [Online]. Grand Canyon University. https://cirt.gcu.edu/research/developmentresources/research_ready/descriptive/case_study.
119. Воловик П. М. Теорія ймовірності і математична статистика в педагогіці. К.: Радянська школа, 1999. 222 с.
120. Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. М., 1986.
121. Кремер Н.Ш. Теория вероятностей и математическая статистика: учебное пособие для вузов. М.: Юнити-дана, 2010. 423 с.
122. Крыштановский А. Анализ социологических данных. М.: Наука, 2005. 284 с.
123. Моисеев Н. Н. Математика в социальных науках // Математические методы в социологическом исследовании. М.: Наука, 1991.
124. Наследов А. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и компьютерных науках. М.: Наука, 2005. 416 с.
125. Толстова Ю. Н. Анализ социологических данных: методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками. Ч. 1. М.: Научный мир, 2000. 324 с.
126. Толстова Ю. Н. Измерение в социологии. М.: Инфра-М, 1998. 205 с.
127. Тюрин Ю. Н., Макаров А. А. Анализ данных на компьютере. М.: Прогресс, 1995. 126 с.